

5e Jaargang.

No. 1.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

November 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PRR, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officiele Berichten.

Toegetreden als lid de H.H.:

S. Wiggersma, conservator van het Penningkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

Jhr. H. Teding van Berkhout, onderdirecteur van het Prentenkabinet te Amsterdam.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.:

Baak (H. A. van); Delft.

Baelde (mej. E.); Rotterdam.

Begeer (C. J.); Utrecht.

Bentinck (G. J. G. C. graaf); kasteel Amerongen.

Berlage N.zn. (H. P.); architect, Amsterdam.

Brom (J. H.); Utrecht.

Brugge Cate (Mr. B. ten); Groningen.
 Corten (R.); Rolduc.
 Dumont (L. C.); gemeentearchitect, Haarlem.
 Gips (A. F.); Delft.
 Houtsagers (P. J.); architect, Utrecht.
 Juten (W. J. F.); Bergen op Zoom.
 Kayser (J.); architect, Maastricht.
 Kerkhoff (F. M. L.); architect, 's Hertogenbosch.
 Kingmans (J. L. G.); Woudrichem.
 Kromhout Czn. (W.); architect, Amsterdam.
 Leeuw (O.); architect, Nijmegen.
 Mock (Jhr. J. L.); Amersfoort.
 Pauw van Wieldrecht (Mr. M. ridder); Doorn.
 Rheenen Völter (Mevr. M. van); Bergen (N. H.).
 Sassen (Armand); Amsterdam.
 Schölvinck (Mr. J. G.); Amsterdam.
 Serraris (Jhr. Mr. Th.); 's Hertogenbosch.
 Sillem (Mr. J. A.); Amsterdam.
 Taets van Amerongen (J. W. J. baron); Monster.
 Tydeman (Mr. M.); Breda.
 Veen (Dr. J. S. van); Arnhem.
 Vincent (G. J.); Schiedam.
 Wentinck (J. C.); architect, Schalkwijk.
 IJzerman (J. W.); Amsterdam.

LEDENLIJST.

Bestuur:

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, *voorzitter*.
 Mr. J. C. Overvoorde, *secretaris*.
 Mr. J. A. Feith, *penningmeester*.
 F. A. Hoefer.
 Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijkevorsel.

Redactie van het Bulletin:

E. W. Moes.
 Mr. J. C. Overvoorde.
 A. Pit.

Leden :

Alkmaar (Commissie van toezicht op het stedelijk museum).
 Amsterdam (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap).
 Amsterdam (Vereeniging Rembrandt).
 Amsterdam (Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde).
 Amsterdam (Regenten der stichting »Amstelkring’’).
 Amsterdam (Vereeniging Amstelodamum).
 Amsterdam (Stedelijk Museum).
 Arnhem (Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht).
 Assen (Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe).
 Dordrecht (Dordrecht's museum).
 Dordrecht (Vereeniging Oud-Dordrecht).
 Dordrecht (Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen).
 Edam (Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum).
 's-Gravenhage (Commissie tot beheer over het gemeente-museum).
 's-Gravenhage (Vereeniging die Haghe).
 Groningen (Commissie van Administratie over het museum voor de provincie en stad).
 Haarlem (Museum van kunstnijverheid).
 Haarlem (Commissie van toezicht over het Stedelijk museum).
 Haarlem (Commissie van het Bisschoppelijk museum).
 's-Hertogenbosch (Provinciaal genootschap voor kunsten en wetenschappen).
 Leeuwarden (Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde).
 Leiden (Stedelijk museum de Lakenhal).
 Leiden (Vereeniging Oud-Leiden).
 Utrecht (Provinciaal Utrechtsch Genootschap).
 Utrecht (Stedelijk museum van Oudheden).
 Utrecht (St. Bernulfus gilde).
 Zaandijk (Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig’’).

Berkhout (Jhr. H. Teding van); onderdirecteur van het Prentenkabinet te Amsterdam.
 Boeles (Mr. P. J. C. A.) te Hardegarijp, conservator Friesch genootschap.
 Bont (Bernard J. M. de); conservator Amstelkring te Amsterdam.
 Bredius (Dr. A.); directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
 Domnisse (C. P. J.); conservator Stedelijk museum te Vlissingen.
 Dompierre de Chauffepié (Dr. H. J. de); directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Feith (Mr. J. A.); conservator Provinciaal museum te Groningen.

Haverkorn van Rijsewijk (P.); directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Heukelum (Dr. G. H. van) te Jutfaas; beheerder Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht
 Hoefer (F. A.) te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.
 Holwerda (Prof. Dr. A. E. J.); directeur Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
 Hooft (C. G. 't); directeur Museum Fodor te Amsterdam.
 Kalf (J.); secretaris der Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
 Kellen Dz., (J. Ph. van der); assistent Rijks-prentenkabinet te Amsterdam.
 Lindsen (J. F. A.); conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Man (Mej. M. de); conservatrice van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg.
 Martin (Dr. W.); onderdirecteur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
 Moes (E. W.); directeur Rijks-prentenkabinet te Amsterdam.
 Pit (A.); directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Riemsdijk (Jhr. B. W. F. van); hoofd-directeur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Royer (J. A.); referendaris van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
 Schmeltz (Dr. J. D. E.); directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden
 Steenhoff (W. J.); assistent Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam.
 Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); referendaris van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).
 Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); beheerder Gevangenpoort, te 's-Gravenhage.
 Unger (J. H. W.); beheerder Stedelijke Oudheidkamer te Rotterdam.
 Veth (Bas); conservator Oud-Dordrecht, Dordrecht.
 Vogelsang (Dr. W.); onderdirecteur van het Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Waller (F. G.); waarnemend directeur Prentenkabinet te Leiden.
 Wiggersma (S.); conservator van het Penningkabinet van het Friesch genootschap te Leeuwarden.

Correspondeerende Leden:

Aalberse (Mr. P. J. M.); Leiden.
 Aerssen Beijeren van Vosbol (Mr. W. F. E. baron van); Zwolle.
 Arkel (G. van); architect. Amsterdam.
 Baak (H. A. van); Delft.
 Backer (Jhr. J. F.); Amsterdam.
 Baelde (Mej. E.); Rotterdam.
 Balen (C. L. van); Zutphen.
 Balveren (Mr. W. E. J. baron van); Arnhem.
 Barchman Wuytiers (Jhr. J. W. A.); Amersfoort.
 Bastert (J.); Breukelen.
 Beeck Calkoen (Mr. A. J. L.); 's-Gravenhage.

Beek (J. A. van); deken en pastoor, Rotterdam.
 Been (J. H.); archivaris, Brielle.
 Begeer (C. J.); Utrecht.
 Beirer (L.); architect, Amsterdam.
 Bentinck (G. J. G. C. graaf); Amerongen.
 Berden (J. W. H.); Amsterdam.
 Bergers (Mr. C. M. A. J.); Maastricht.
 Bergmans (Dr. Paul); onderdirecteur der Univ. Bibliotheek te Gent.
 Berlage N.zn. (H. P.); architect, Amsterdam.
 Beurden (A. F. van); Roermond.
 Blaauw (A. J.); Amsterdam.
 Blok (Prof. Dr. P. J.); Leiden.
 Bock (Th. de); Haarlem.
 Boer (Dr. T. J. de); Groningen.
 Bogert (A. van den); Barneveld.
 Bondam (Mr. A. C.); rijksarchivaris, 's-Hertogenbosch.
 Borch (W. H. E. baron van der); Ginneken.
 Bos (P. G.); Groningen.
 Bosch (V. G. A.); Arnhem.
 Brenckman (G. J.); Lienden.
 Brom (J. H.); Utrecht.
 Brugge Cate (Mr. B. ten); Groningen.
 Brugmans (Dr. H.); 's-Gravenhage.
 Burgh (Mr. A. H. H. van der); 's-Gravenhage.
 Bijleveld (W. J. J. C.); Leiden.
 Clemen (Dr. P.); Provinciaal conservator van de Rijnprovincie te Dusseldorp.
 Colenbrander (Dr. H. F.); 's-Gravenhage.
 Corten (R.); Rolduc.
 Cuypers (Dr. P. H. J.); Roermond.
 Cuypers (Jos. Th. J.); architect, Amsterdam.
 Craandijk (Dr. J.); Haarlem.
 Croockewit W.Azn. (W.); Amersfoort.
 Deelder (C.); pastoor, Utrecht.
 Derkinderen (A. J.); Laren.
 Destree (J.); Bruxelles.
 Dimier (L.); Valenciennes.
 Dommer van Poldersveldt (Jhr. G. J.); Ubbergen bij Nijmegen.
 Doorninck (P. van); Bennebroek.
 Doppler (Dr. P.); Maastricht.
 Dumont (L. C.); gemeentearchitect, Haarlem.
 Duparc (Mr. M. J.); 's-Gravenhage.
 Eeghen (J. H. van); Amsterdam.
 Eeghen (P. van); Amsterdam.
 Eijsinga (Jhr. Mr. W. van); Leeuwarden.

Enschedé (J. W.); Overveen.
 Epen (D. G. van); 's-Gravenhage.
 Evers (Prof. H.); Delft.
 Everts B.Hzn. (Mr. J.); Arnhem.
 Fabius (A. N. J.); Brielle.
 Feen de Lille (Mr. B. van der); Alkmaar.
 Frederiks (J. A.); rijksarchitect, Middelburg.
 Friedländer (Dr. M. J.); Direktoral-Assistent Kgl. Museum, Berlin.
 Frimmel (Dr. Th. v.); gräfllich Schönborn Wiesentheidscher Galeriedirektor,
 Wien.
 Gallee (Prof. Dr. J. H.); Utrecht.
 Geelhoed (G.); Schoonhoven.
 Geradts (J.); Posterholt bij Roermond.
 Gils (J. van); architect, Rotterdam.
 Gimberg (J.); Zutphen.
 Gips (A. F.); Delft.
 Goldschmidt (Prof. Dr. A.); Charlottenburg.
 Gonnet (C. J.); rijksarchivaris, Haarlem.
 Graaf (J. J.); pastoor, Ouderkerk a. d. Amstel.
 Gratama (Mr. S.); Rotterdam.
 Guljé (E.); Breda.
 Gijn (Mr. S. van); Dordrecht.
 Gijsberti Hodenpijl (J. E.); 's-Gravenhage.
 Harderwijk (P. J. van); pastoor, Schiedam.
 Hattink (Mr. R. E.); Almelo.
 Heeres (Prof. Mr. J. E.); Leiden.
 Hensen (Prof. Dr. A. H. L.); Warmond.
 Heintz (F. F. W.); Leiden.
 Heshuysen (A. J.); Haarlem.
 Heuff A.Jzn. (J. A.); Tiel.
 Heyligers (Mr. J.); Amersfoort.
 Hezenmans (L. C.); gemeentearchitect, 's-Hertogenbosch.
 Hofstede de Groot (Dr. C.); 's-Gravenhage.
 Hollestelle (A.); Tholen.
 Honig (G. J.); Zaandijk.
 Houck (Dr. M. E.); Deventer.
 Houtsagers (P. J.); architect, Utrecht.
 Hurgronje (Mr. W. J. Snouck); 's-Gravenhage.
 Hymans (Henri); directeur van het Prentenkabinet te Brussel.
 Iterson (Dr. F. H. G. van); Gouda.
 Janssen (Wilfried); Nijmegen.
 Juten (W. J. F.); Bergen op Zoom.
 Kalbfleisch (C. A.); Vlissingen.
 Kam (G. M.); Nijmegen.

Kayser (J.); architect, Maastricht.
 Keppel (J. H. baron van); Breda.
 Kerkhoff (P. M. L.); architect, 's-Hertogenbosch.
 Kernkamp (W. J.); Edam.
 Kesper (Dr. L. H.); Gouda.
 Kingmans (J. L. G.); Woudrichem.
 Kijzer (R. J.); Amsterdam.
 Klönne (B. H.); pastoor, Amsterdam.
 Kok (G. B.); Amersfoort.
 Koning (Mr. A. H.); Finsterwolde.
 Kromhout C.zn. (W.); architect Amsterdam.
 Kruse (John); Stockholm.
 Kuyk (J. M. van); Assen.
 Landweer (G. J.); Hoogeveen.
 Lanschot (A. J. A. van); 's-Hertogenbosch.
 Leeuw (O.); architect, Nijmegen.
 Loffelt (A. C.); 's-Gravenhage.
 Madsen (K.); onderdirecteur Kgl. Malerisamling, Kjöbenhavn.
 Martini Buys (Jhr. P. H. A.); 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch (P. H.); Bafto.
 Meeteren Brouwer (W. D. J. van); 's-Gravenhage.
 Meeuwen (Jhr. Mr. P. L. van); 's Hertogenbosch.
 Meijjes; Hengelo (G.).
 Meinsma (Dr. K. O.); Zutphen.
 Melis (H. J.); Charlois.
 Mengelberg (W.); Utrecht.
 Mensing (A. W. M.); Amsterdam.
 Mock (Jhr. J. L.); Amersfoort.
 Moorrees (F. D. J.); Buurmalsen.
 Mulder (A. J.); rijksarchitect, 's-Gravenhage.
 Muller Fzn. (Mr. S.); rijksarchivaris, Utrecht.
 Mulock Houwer (J. A.); Groningen.
 Murray Bakker (J.); Amsterdam.
 Nijland (Mr. M. C.); Rotterdam.
 Nijland (Hidde); Dordrecht.
 Nottebohm (O.); Antwerpen.
 Notten (M. van); Vogelensang.
 Obreen (C. M. C.); Rotterdam.
 Obreen (H. G. A.); Leiden.
 Pauw van Wieldrecht (Mr. A. ridder); Doorn.
 Peters (C. H.); rijksbouwmeester, 's-Gravenhage.
 Polman Kruseman (Mr. W.); Middelburg.
 Portheine Jr. (H.); Arnhem.
 Posthumus Meijjes (C. B.); Amsterdam.

Prins (P. C. Bloys van Treslong); 's-Gravenhage.
 Pijper (Prof. Dr. F.); Leiden.
 Rambonnet (N. S.); Elburg.
 Regt (W. M. C.); Oudshoorn.
 Rengers (Mr. W. J. van Welderen baron); Leeuwarden.
 Repelaer van Spijkenisse (Jhr. J.); Haarlem.
 Rheenen Völter (Mevr. M. van); Bergen (N. H.).
 Riele Gzn. (W. te); Deventer.
 Riemsdijk (Jhr. A. W. G. van); Haarlem.
 Rossum (A. A. J. van); pastoor, Benschop.
 Rouffaer (G. P.); 's-Gravenhage.
 Rijckevorsel (Dr. E. van); Rotterdam.
 Rijn (G. van); Rotterdam.
 Saher (E. von); Haarlem.
 Sasse van Ijssett (Jhr. Mr. A. F. O. van); 's-Hertogenbosch.
 Sassen (Armand); Amsterdam.
 Sassen (Aug.); Helmond.
 Scheepens (W.); 's-Gravenhage.
 Scheurleer (D. F.); 's-Gravenhage.
 Schevichaven (H. D. J. van); Nijmegen.
 Schmeitz (P.); pastoor, Venray.
 Schoengen (Dr. M.); Leeuwarden.
 Schölvinc (Mr. J. G.); Amsterdam.
 Schönfeld (Mr. H. J.); Winschoten.
 Schouten (J. L.); Delft.
 Serraris (Jhr. Mr. Th.); 's-Hertogenbosch.
 Sillem (Mr. J. A.); Amsterdam.
 Six (Jhr. Dr. J.); Amsterdam.
 Six (Jhr. C. C. Th.); Amsterdam.
 Sloet (J. J. S. baron); Oosterbeek.
 Snoeck (Jhr. M. A.); Hintham.
 Someren (J. F. van); Utrecht.
 Spoon J.z. (A.); Rotterdam.
 Staring (M. L. C.); Dordrecht.
 Stoop (F.); Dordrecht.
 Storm Buijsing (Mr.); Zutphen.
 Stuijt (J.); architect, Amsterdam.
 Taets van Amerongen (J. W. J. baron); Monster.
 Tak (Henri); Middelburg.
 Telting (Mr. A.); 's-Gravenhage.
 T'epe (A.); Driebergen.
 Terveer; Prinsenhage.
 Tromp van Holst (A. M.); Amersfoort.
 Tutein Nolthenius (R. P. J.); Haarlem.

Tuyn (W. J.); Edam.
 Tydeman (Mr. M.); Breda.
 Veen (Dr. J. S. van); Arnhem.
 Veenhoven (Mr. B. J.); Franeker.
 Velthuijsen (B. P.); pastoor, Borne-Hertme.
 Vermeylen (Prof. A.); Ukkel bij Brussel.
 Verschuier (F. baron van); Arnhem.
 Verweij (Chr.); Zierikzee.
 Veth (J.); Bussum.
 Vincent (G. J.); Schiedam.
 Visser J Wzn. (H.); Leiden.
 Vries (R. W. P. de); Amsterdam.
 Vries (Dr. S. G. de); Leiden.
 Vries van Doesburg (Mr. J. de); Heemstede.
 Vries van Heijst (Mr. M. C. de); Leiden.
 Wentinck (J. C.); architect. Schalkwijk.
 Weizsäcker (Dr. H.); director der Gemälde-Gallerie des Städelschen Kunst-
 Instituts, Frankfurt a. M.
 Wesselman van Helmond (Jhr. C.); Helmond.
 Weve (J. J.); Nijmegen.
 Wildeman (M. G.); 's-Gravenhage.
 Willemsen (M.); pastoor, St. Odilienberg.
 Willink van Collen (H. W.); Breukelen.
 Wrangel (Dr. E.); Lund.
 Wubben (Mr. L. A. Ubbenga); Rode.
 Wurfbain (Mr. J. C.); Velp.
 IJzerman (J. W.); Amsterdam.
 Zijl de Jong (Generaal Th. J. A. van) Zutphen.

Staatsbegroting 1904.

Voorgesteld wordt de jaarwedde van den oudste der twee opzichters-
 teekenaars, wien de titel van »Rijksarchitect voor de Monumenten van
 Geschiedenis en Kunst» is verleend, met *f* 200 te verhoogen.

Voor de kosten van de commissie voor de inventarisering der Neder-
 landsche Monumenten is thans *f* 7500 uitgetrokken.

Aangevraagd wordt voor de herstelling van	
de Groote kerk te Arnhem	<i>f</i> 5000
de N. H. kerk te Beekbergen.	» 1500
de Broerenkerk te Bolsward	» 5000

de Groote kerk te Brielle	f 3000
de Groote kerk te Dordrecht	» 7000
de St. Janskerk te Gouda	» 8000
de Groote of St. Bavokerk te Haarlem	» 10000
de Kerk te Heerlen	» 3000
de St. Janskerk te 's Hertogenbosch	» 8000
het Raadhuis te Jisp	» 1000
O. L. Vrouwekerk te Maastricht	» 4000
het Stadhuis te Middelburg	» 2500
de Waag te Monnikendam	» 1500
de Kerk te Rheden	» 2500
den Toren te Rhenen	» 7000
de Groote kerk te Zutphen	» 6000

De subsidiën ten behoeve van de N. H. Kerk te Aalten, de Hooglandsche kerk te Leiden en de Ned. Herv. kerk te Wilsum zijn afgelopen.

Voor onderhoud enz. van aan het Rijk behoorende of in gebruik gegeven monumenten is *f* 30.000 of \pm *f* 2000 meer geraamd dan voor 1903 ten einde op verzoek van het Gemeentebestuur van Utrecht, dat de herstelling van den Domtoren zou wenschen te bespoedigen, de Rijksbijdrage in de kosten, de beide laatste jaren *f* 6000 bedragend, op *f* 8000 te kunnen brengen tegenover een gelijk bedrag door de gemeente Utrecht te verschaffen.

Nieuw aangevraagd wordt:

f 7500 als eerste termijn van een over 6 jaar te verdeelen subsidie van *f* 45000 tot herstel van de N. H. kerk te Breda.

De plannen der voorgenomen restauratie, hoofdzakelijk omvattend de herstelling van de kap en de goten met het onderliggend muurwerk, waardoor het Monument voor verderen achteruitgang zal worden gevrijwaard, voorts van de balustrade en de contreforten met steunbogen, fialen en hogels, zijn voor uitvoering rijp en geraamd op *f* 90.000, te verwerken in 6 jaren.

Van de jaarlijks noodige *f* 15.000 zal van Rijkswege de helft zijn te verstrekken, terwijl de andere helft zal worden gevonden door bijdragen van de kerkelijke en burgerlijke gemeente, de provincie en particulieren.

f 2500 voor herstel van den Toren der N. H. kerk te Soest. Deze toren, dagteekenend uit de 15e eeuw en een fraai staal van onze nationale bouwkunst, verkeert, hoewel over het algemeen nog hecht, in een toestand, die vooral wat het uitwendige betreft, voorziening noodig maakt. Door vroegere onoordeelkundige herstellingen, gedeeltelijke bepleistering met cement, als anderszins, heeft hij daarbij schade aan zijn oorspronkelijk architectonisch karakter geleden.

De kosten zijn geraamd op *f* 20.000, waarvan de gemeente de helft

zal bijdragen, terwijl het Rijk gedurende twee jaren telkens een subsidie van *f* 2500 zal verleen.

f 5000 als eerste termijn van een over drie jaar te verdeelen subsidie van *f* 15.000 voor herstel van de Abdijkerk te Middelburg. Deze voormaals een deel uitmakende der Abdijgebouwen, bestaat uit twee gedeelten, de zoogenaamde Nieuwe Kerk en de Choorkerk, en behoeft zoowel aan de voorzijde als aan het Koor dringend herstelling. Het Koor bevindt zich, vooral wat de gewelven betreft, in zoo bouwvalligen staat, dat het sedert drie jaren voor den dienst moest worden gesloten. In de Memorie van Toelichting wordt er voorts op gewezen, dat de herstelling niet alleen wenschelijk, maar ook dringend is, aangezien het verdwijnen van het gebouw een onherstelbare schade zoude berokkenen aan het samenhangend geheel van de met groote kosten door het Rijk herstelde Abdijgebouwen en de vrees hiervoor is niet imaginair, daar de N. H. gemeente dit kerkgebouw voor den dienst niet missen kan, doch tevens niet over genoegzame middelen beschikt om de herstelling zonder financiële hulp te bekostigen, zoodat het gevaar dreigt, dat dit gebouw zal worden verkocht, ten einde met de uit afbraak en terreinen verkregen gelden elders een nieuw kerkgebouw te kunnen stichten.

Met de herstelling zou dienen gepaard te gaan die van den voorgevel der aansluitende met de Choorkerk een geheel uitmakende zoogenaamde Nieuwe kerk. Deze gevel werd in de vorige eeuw verminkt en met cement bepleisterd, doch voor herstelling in den ouden toestand zijn nog alle gegevens aanwezig.

De Ned. Herv. Gemeente zal de helft van de kosten, geraamd op *f* 30.000 bijdragen.

Voor kosten van het door den Heer en Mevrouw Mesdag - van Houten aan den Staat ten geschenke geboden Museum Hendrik Willem Mesdag, is uitgetrokken een som van *f* 4000, waarvan *f* 3000 voor opzicht, bewaking, schoonhouden, onderhoud van het gebouw en *f* 1000 wegens het samenstellen van een beschrijvende catalogus.

De voorwaarden aan de schenking verbonden brengen geen andere kosten voor het Rijk mede, dan die van onderhoud van het gebouw en van verzorging en bewaking der verzamelingen, benevens die van het vervaardigen van een catalogus.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Stedelijk Museum te Leiden.

Door het Stedelijk Museum werd in bruikleen ontvangen door Dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage een schilderstuk van Abraham Jansz. Begeyn, voorstellende een door distels omwonden voetstuk van een pilaar met vogels, hagedissen en vlinders. Het doek is binnen de lijst breed 98 cM. en hoog 1 M. 7.

Abraham Jansz. Begeyn werd in 1637 of 1638 te Leiden geboren en vestigde zich in 1672 te Amsterdam, van waar hij in 1681 naar den Haag vertrok en in 1688 naar Berlijn. Hij werd hier benoemd tot hofschilder van den keurvorst van Brandenburg en overleed te Berlijn in het jaar 1697. Hij schilderde bij voorkeur landschappen met insecten.

Deze Leidsche schilder was tot nu toe door geen schilderij in het museum vertegenwoordigd, zoodat het door de welwillendheid van den heer Hofstede de Groot verkregen stuk een gewenschte aanwinst mag genoemd worden.

L. D.

Oudheidkamer te Bergen.

Mevr. van Reenen—Völter bericht ons, dat zij te Bergen een klein museum heeft ingericht in den vorm eener Oud-Bergerkamer, welke voor belangstellenden te bezichtigen is.

Oude Monumenten.

De Muurschilderingen in de Groote- of Lieve Vrouwekerk te Breda.

De redactie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond vereerde mij met eene uitnoodiging om eenige uitvoerige mededeelingen te willen inzenden omtrent de muurschilderingen in bovengenoemde kerk.

Wegens het belang der zaak vermeende ik mij daaraan niet te mogen onttrekken, hoewel ik gaarne die taak aan meer bevoegden had zien opgedragen.

De in den aanvang dezes jaars ontdekte en thans gerestaureerde schildering in het noordertransept werd in N°. 4 van den 4^{en} jaargang

door den Heer Adolf Mulder reeds volledig beschreven en wie de moeite nemen wil die uitvoerige beschrijving te vergelijken met de hierbij gaande

photografische opname zal gaarna erkennen dat zij in alle deelen juist is.

Slechts op zeer enkele punten is eene geringe aanvulling misschien gewenscht, waar, wegens de toen nog niet geheel verwijderde kalklaag, nog een en ander aan het oog onttrokken was, dat thans is bloot gelegd.

Zoo is bij nader onderzoek gebleken, dat de drie westelijke bogen,

hoewel blijkbaar bestemd voor een pendant van de »Blijde Boodschap,» nimmer beschilderd zijn geweest, dan alleen met het groene fond en de versteksgewijze geplaatste muziekregels.

Deze laatste zijn onderling niet geheel gelijk en moeten dus uit de vrije hand zijn aangebracht, blijkbaar om de ledige ruimte eenigzins aan te vullen in afwachting van latere beschildering, waartoe het intusschen nooit gekomen is.

In het tweede boogvak van af de westzijde bevond zich in het midden, ter diepte van 5 à 7 cM., eene uitgehakte nis, hoog \pm 1.00 Meter en breed 0.80 Meter, waarin nog eenige haken, die tot bevestiging gediend hebben van een koperen of marmereen plaat of bas-relief — waarschijnlijk een epitaaf —, dat evenwel eerst gesteld moet zijn geworden, nadat het muurvak onder de kalk is gebracht, daar de boven bedoelde cartouches met het »salve regina» door die uitkapping onderbroken zijn.

Het is voorsnog onbekend wat op dien steen of plaat is voorgesteld geweest, noch wanneer die verwijderd is geworden.

De aanvulling is er thans uitgenomen en het nisje in primitieven toestand hersteld.

Omtrent de vroegere constructie zijn slechts gissingen te maken; waarschijnlijk komt het echter voor, dat vier bogen, waarvan er twee op de photo te zien zijn, wat vooruit getimmerd zijn geweest, waarboven een balklaag en plancher, bij wijze van galerij, die toegang gaf tot de torentrap, waarvan de ingang in den rechterhoek der photo te zien is.

Behalve de daaronder nog aanwezige afgezaagde balk werden te zelfder hoogte eenige dichtgemetselde balkgaten dier zoldering aangetroffen, evenwel niet doorlopend tot den westelijken muur, doch zooals gezegd, tot over vier van de zes bogen.

Ongeveer boven het laatste dezer balkgaten, doch \pm 1.00 Meter hooger in den muur, werd nog een afgezaagd balkeinde aangetroffen, dat zichtbaar gebleven is en dat wellicht tot afsluiting of leuning heeft gediend.

Daar zij niet tot den westelijken muur heeft doorgelopen, kan die galerij dus niet gediend hebben tot eene verbinding van beide deelen der kerk, doch komt mij de veronderstelling, dat hier in vroegeren tijd een klein orgel gestaan heeft, zeer waarschijnlijk voor, al is het ook met zekerheid bekend, dat het groote orgel tot het jaar 1715 tegen den tegenover liggenden zuider ingang is geplaatst geweest.

Is uit het bovenstaande reeds verklaarbaar waarom de muurschildering niet hooger geplaatst, of althans de muur tot aan den cordonband onder het raam beschilderd is geweest, er volgt evenzeer uit, waarom, bij het herstellen van dit muurvak, de horizontale lijn, ter hoogte van de vroegere plancher, is aangebracht, en waarom het gedeelte boven de bogen donkerder is getint.

Op eenvoudige wijze werd hierdoor eene afsluiting of omlijsting verkregen, die zoo na mogelijk den vroegeren toestand weergeeft.

Bewees de Heer Dr. P. J. H. Cuypers, aan wiens leiding het herstel van dit kunstwerk was opgedragen, reeds zijn meesterschap door de breede ruime opvatting van het geheel, niet minder was dat door de keuze van de Heeren Jan Dunselman te Amsterdam en P. Helwegen van Roermond. beiden artisten, die met groote piëteit, de uiterste zorgvuldigheid en gebruik makende van groote ervaring en een lankmoedig geduld, dit schoone fresco hebben schoongemaakt en bijgewerkt op eene waarlijk voorbeeldige wijze.

Hier kan althans de strengste criticus geen ongunstig oordeel vellen.

Er is slechts schoongemaakt en aan het schoongemaakte is niets hoegenaamd gedaan, ook al waren glaceering of kleur verdwenen of verbleekt. Geen penceelstreek is tot verlevendiging aangebracht, geen fouten hersteld, ja zelfs geen letter opgehaald aan den voet der schilderij.

Maar dat alles was ook onnoodig; na het vasthechten van schilters. het stoppen van scheurtjes en gaatjes, die dan in de kleur der omgeving werden bijgewerkt, was slechts op twee plaatsen, en nog wel buiten de figuren, eene geringe bijschildering noodig, om het geheel te maken tot wat het thans weder geworden is, nl. een der schoonste voorbeelden van de oude Vlaamsche schilderkunst.

Hier werd ten volle voldaan aan den eisch, zooals wij die nog dezer dagen geformuleerd vonden in eene beschouwing over het restaureeren van oude schilderijen (zie N. Rott. Crt. 6 Nov. ll.), waarin wij lezen:

»Bij iedere herstelling van oude schilderijen dient op den voorgrond »gesteld te worden, dat het origineele schilderwerk zooveel mogelijk »gespaard behoort te blijven, en gedeelten, die door den tijd of door »andere oorzaken verloren gingen, met oordeel en na rijp overleg in »den geest van de behouden omgeving dienen te worden bijgehouden, »zonder dat het aangrenzende schilderwerk daarin ook maar eenigzins »deelen zal.»

Wij mogen ons gelukkig rekenen, dat de bovengenoemde artisten zich hieraan strikt gehouden hebben; zij hebben geen eigen werk willen stellen in de plaats van den ouden meester en wij zijn hen daar recht dankbaar voor.

De goed geslaagde photo bewijst voldoende hoe de schildering er nu uitziet, doch wat de kleuren betreft is natuurlijk het origineel niet weer te geven.

Heerlijk schoon is dit eenvoudige samenspel van kleuren; een liefelijk timbre, dat eenigzins doet denken aan de vroegere gobelins, beheerscht het geheel, ondanks de tegenstelling van carmijn en blaauw en Napelsch geel, en het sobere van compositie en kleur wekt bij den beschouwer eene bekoring, die eerbiedig stemt voor de kunstopvatting der Vlaamsche school, waaraan wij ongetwijfeld dit kunstwerk te danken hebben.

Wel is ons tot nu toe de naam des schilders niet bekend geworden, doch zeer veel pleit er voor, dat deze bij Memlinck in de leer is geweest, zoo het niet de groote meester zelf is, die het vervaardigde.

De groote kenner der Brugsche schilders, de Heer W. H. James Weale, schrijft over de werken van Memlinck o. a.:

»Niet zoozeer het persoonlijk karakter is het wat Memlinck in zijne »modellen zocht, als wel die verlangenlooze vroomheid, die zachtmoedige »rustige glans, die het gelaat verheldert, een gelaat, waarop de menschelijke »hartstochten geen vat hebben.

»Er is een blanke rust in Memlinck, die alleen van hem is, een »aandacht, een nadenken, waardoor zijn heiligen dezelfde eigenschappen »vertooncn, die wij in een Thomas à Kempis liefhebben.

»De eenheid van een schilderij berustte voor hem in de handeling, »in de gelaatsuitdrukking. Hij schikte de figuren eenvoudig om de »H. Maagd zooals zij zich in de mis om het altaar scharen, staand of »knielend, zijwaarts of geheel afzonderlijk, maar altijd nadenkelijk, altijd »met dat aanschijn alsof ze ver weg zijn van de aarde, die zij zoeken »te ontvluchten.

»Met hoe klare oogen heeft hij zijn model aangekeken; hoe weinig. »neen, hoe heel en al niet losgelaten is de teekening, niet alleen de »gelaatsstreken, de handen, maar ook de details van het interieur, de »kruisramen, de glasschildering, het landschap door het raam, alles zoo »heerlijk in het kader gehouden!»

Zoo schreef de Heer Weale lang voor de ontdekking van onze schilderij (zie »Gids" October 1902), maar is het niet geheel op ons stuk van toepassing?

In de collectie van Prins Radziwill te Berlijn bevindt zich een stuk van Memlinck, eveneens »de Annunciatie" voorstellende, dat eene treffende overeenkomst heeft met onze schildering.

Alleen is alles omgekeerd; wat hier rechts is, is daar links geplaatst en ook bij aandachtige beschouwing zijner andere werken zal men onze meening deelen, dat onze schildering op zijn minst genomen in den geest is van den grooten Vlaamschen schilder.

Mag het derhalve een groot geluk heeten, dat deze fraaije muurschildering is ontdekt en op zoo uitstekende wijze hersteld, toch vermeen ik, dat wij de mogelijkheid dier ontdekking nog grootendeels te danken hebben aan de zorg en piëteit van hen die ze met kalk bedekten.

De vrij wel ongeschonden toestand toch, waarin ze werd wedergevonden, doet mij denken, dat ze opzettelijk aan het oog onttrokken is, toen het vandalisme van den beeldenstorm ze bedreigde.

Van opzettelijke beschadiging toch was nergens iets te zien of te ontdekken, en evenals in rumoerige tijden meermalen schatten zijn begraven, vermoed ik, dat ook deze schat, die niet weg te voeren was, door overwitten is gespaard gebleven, in het vaste geloof aan toekomstige betere tijden.

Hoe het ook zij, wij juichen er in het weder te bezitten, en het oude

trotsche kerkgebouw met zijne heerlijke monumenten is er te aantrekkelijker door geworden.

Van groot belang mag ook geacht worden de nu onlangs verder blootgelegde schildering aan een der pilaren van het Choor.

Toen de Heer Mulder zijn bovengenoemd artikel schreef was daarvan nog slechts een fragment te zien, dat later gebleken is te behooren tot eene meer dan levensgrootte voorstelling van den apostel Jacobus den Mindere.

Hoewel door krammen en bouten voor het ophangen van rouwborden, enz., aanmerkelijk beschadigd. treft toch ook hier weder de eenvoudige doch breed opgevatte voorstelling en het schoone geacheveerde schilderwerk.

In de N. Rott. Court. van 26 Sept. 11. vinden wij daarvan de volgende beschrijving: De halve omtrek van den ronden pilaar is, van boven de koorbanken tot aan het kapiteel, beschilderd. Ter wederzijde een kolom met kapiteel, verbonden door eene schoone draperie, waartusschen een kerkraam met in lood gevatte ruiten.

Voor dit raam wordt door twee engeltjes een groot doek opgehouden, waarop de eigenlijke voorstelling, de apostel Jacobus met een geopend boek in den linker en een staf in den rechterhand.

Onderaan, ter linkerzijde, ligt een man in biddende houding geknield, opziende naar den apostel en daarbij een banderôle, aanduidende, dat hij de stichter of schenker is; een gedeelte dier woorden is goed leesbaar even als het onderschrift »S. Jacobus Minor.“

De kleuren, voor zoo ver nog aanwezig, zijn zeldzaam mooi en men twijfelt thans niet aan het behoud van dit kunstwerk, zij het dan ook slechts ten deele.

Ook de andere kant van deze kolom is, niet in het midden, doch naar de zuidwestzijde, tot onderen toe beschilderd. Men vindt daarop eveneens eene draperie, door twee engelen omhoog gehouden, doch zonder verdere voorstelling; eenige met lood gevulde dookgaten wijzen echter de plaats aan, waar vermoedelijk een console met beeld en baldakijn aan bevestigd is geweest.

Het onderste deel schijnt afzonderlijk overgeschilderd met dezelfde draperie, doch op de groene onderlaag werd een curieuse voorstelling van eenige dieren, in twee groepen. nl. eene koe, geit, ezels en eenige schapen, blootgelegd.

Wij kunnen hier nog bijvoegen, dat door de goede zorg van het kerkbestuur deze schildering voorloopig is gefixeerd en dat er uitzicht bestaat, dat ook hieraan in het volgend jaar de noodige herstellingen zullen geschieden.

Ook het decoratieve schilderwerk aan de pilaren in den noordelijken kooromgang, waar kelken en hostiën gevonden zijn zal dan verder worden onderzocht ¹⁾.

1) In het kerkarchief vond ik den daarop betrekking hebbenden post van uitgaaf in het jaar 1586. Zie: *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groot- of Lieve Vrouwekerk te Breda in de XVI eeuw* van den schrijver dezes, Breda, 1903.

Tijdens het ontblooten en schoonmaken van een zestal zeer eigenaardige kopjes, tot afsluiting dienende van eenige traceeringen in de St. Anna Kapel, werd op den oostelijken scheidingsmuur een gedeelte van kalk ontbloot, waarop eenige malen voorkwam het bekende wapenschild van St. Joris, nl. een rechthoekig rood kruis op wit veld, benevens de kruisboog, beide insignes van het boogschuttersgilde van dien naam.

Als schilderwerk is dit van geen belang, doch uit historisch oogpunt heeft het zeker eenige waarde, waarom het dan ook bijgewerkt en behouden is.

Uit een en ander blijkt intusschen genoegzaam, dat onze fraaie oude collegiale kerk nog veel bevatten kan, dat waard is aan het licht te worden gebracht, en is het daarom wel te betreuren, dat alleen gebrek aan middelen oorzaak is, dat slechts uiterst spaarzaam kan worden voortgewerkt aan onderzoek en herstel.

Doch die gelooven haasten niet. Wij hopen en vertrouwen, dat het uitwendig herstel der kerk welhaast een feit zal worden en dan zal ook het inwendige wel volgen.

Breda, November 1903.

J. R. VAN KEPPEL.

Kerk te Edam.

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond kreeg bericht, dat het voornemen bestond de Grootte Kerk te Edam met gas te verlichten, waartoe de fraaie 17e eeuwse koperen kaarsen-kronen voor gas zouden worden ingericht.

Het Bestuur heeft onmiddellijk het College van Kerkvoogden en Notabelen gewezen op het gevaar dat die kronen liepen van misvormd te worden.

Na korte briefwisseling werd de Bond door bovengenoemd College uitgenoodigd ter plaatse te dienen van advies.

Twee bestuursleden begaven zich hiertoe 22 September naar Edam. Zeer welwillend werd het advies, strekkende om de kronen geheel onaangeroerd te laten en de lichten op andere plaatsen aan te brengen, ontvaagen, en een daarmede overeenkomstig besluit genomen.

Het College van Kerkvoogden en Notabelen komt een woord van dank toe voor dit besluit, waaruit opnieuw blijkt dat het beheer van Edam's fraai kerkgebouw aan veilige handen is toevertrouwd.

B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

Abdij te Egmond.

Naar aanleiding van de geruchten betreffende de abdijgronden wendden wij ons om inlichtingen tot den Heer Bern. J. M. de Bont, waarop wij het volgend schrijven mochten ontvangen:

»In vriendelijk antwoord op uw geacht schrijven, heb ik de eer U mede te deelen, dat ik van den zomer gekocht heb dertien bunder weiland te Egmond-Binnen; dat op een *gedeelte van dien grond* gestaan heeft de voormalige abdij, met uitzondering van de twee groote torens der abdijkerk, welke gelegen waren op het tegenwoordig Gemeente-kerkhof, waarop zich ook bevond de Buurtkerk. Ik wil trachten de oude grafzerken, grafkelders enz. op te zoeken; ofschoon ik bang ben, dat mijn moeiten en kosten niet beloond zullen worden, daar uit den grond reeds veel verhuisd is naar den omtrek en puin en steenen zich bevinden te Alkmaar, Heilo enz.

In het voorjaar laat ik beginnen met de opgraving. Door situatiekaarten weet ik ongeveer, waar men graven moet. Natuurlijk zal ik ook trachten de oude fundamenten vast te stellen, in de hoop, dat daar nog eenmaal de voormalige prachtige abdij herrijze, zooals zij vóór hare verwoesting zich vertoonde. Mochten de Benedictijnen tot herstel willen overgaan, dan ben ik bereid die gronden te verkoopen; zoo niet, dan laat ik de fundamenten zichtbaar, rangschik en herstel de zerken, en men zal zich alsdan niet meer behoeven te schamen, dat boven de rustplaatsen der Hollandsche graven, abten en edelen de koeien grazen.»

Het is een goede gedachte van den Heer de Bont om door onderzoek der terreinen te trachten meerdere gegevens bijeen te brengen tot de kennis van deze eertijds zoo belangrijke abdij, en gaarne wenschen wij hem toe, dat het resultaat van zijn onderzoek aan de verwachtingen moge beantwoorden.

J. C. O.

Luyksgestel.

Ten Westen van dit dorp, waar zich op eene oppervlakte van ruim een vierkanten K.M. een aantal heuvels bevinden, is een kerkhof van vóór-historischen tijd ontdekt. Opgegraven werden twaalf urnen, eenige offerpotjes uit kleuraarde, twee bronzen en eenige albasten voorwerpen en een bewerkte silex.

(*De Opmerker*, 26 Sept. 1903).

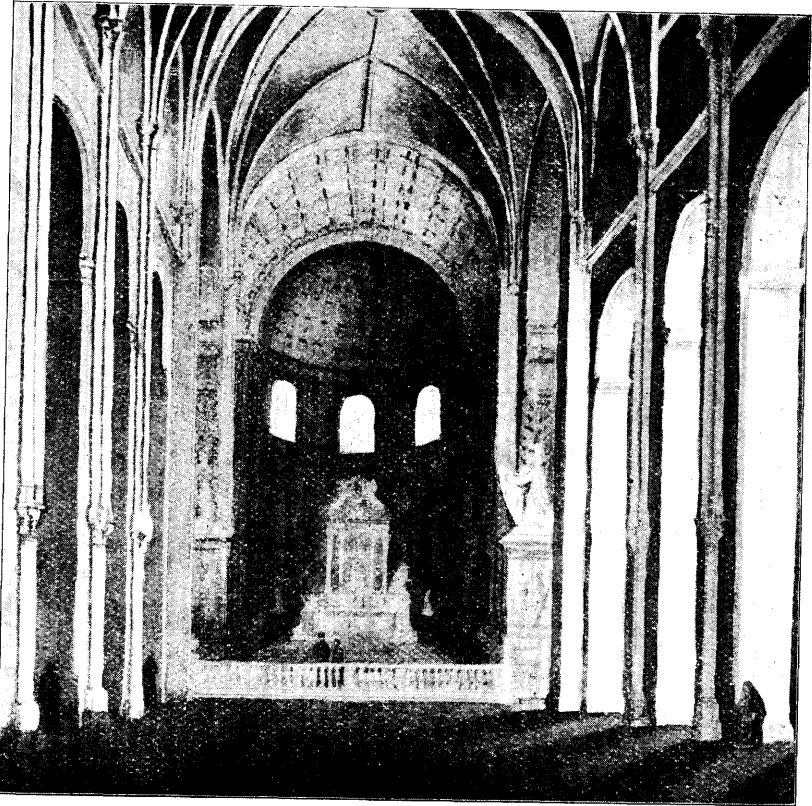
De Restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht.

Het was in 1858 dat Msgr. Scheyven, Deken van Maastricht, mij vroeg wat er te doen stond om de Hoofd-Parochiale kerk van den H. Servatius, die er des tijd zeer onooglijk uitzag, eenigzins op te knappen.

De staat van onderhoud van het gebouw was verre van gunstig.

De muren en gewelven zagen er zeer onooglijk uit, want ten gevolge van den slechten toestand der daken drong op vele plaatsen het regenwater door en veroorzaakte zeer vuile plakken in de gewelven, die te meer zichtbaar waren, naarmate de witkwas er sedert jaren niet meer over h e e was gegaan.

Het dak met lood gedekt was zeer slecht, zoodat er aanhoudend

herstellingen noodig waren ; op dit werk scheen weinig toezicht gehouden te zijn geworden, zooals mij bij een onderzoek ter plaatse bleek uit de onpraktische reparatiën en het gebruik daarbij van zink in plaats van lood. Zoowel het kaphout als de bebording waren grootendeels verrot, zoodat eene grondige herstelling het eenige middel was om tot een gezonden toestand te geraken.

Ongelukkig was de financieele toestand van het kerkbestuur zeer onbevredigend.

Onder deze omstandigheden meende de Deken, dat het geraden was,

allereerst bij het publiek belangstelling voor de kerk op te wekken, en dit kon volgens zijn denkbeeld alleen geschieden door eene eenvoudige decoratie aan te brengen, welke de bouwkunstige vormen der kerk meer zou doen uitkomen.

Er was reeds gerekend op eene som om de kerk af te stoffen en opnieuw te witten; voor dat bedrag zou men nu een dubbel doel bereiken: het gebouw zuiveren, daaraan een sierlijker aanzien geven en de algemeene belangstelling opwekken.

De grootste en nadeeligste lekkages in de daken moesten echter vooraf worden gestopt. daarna zou men de geheele kerk afstoffen en verder beschilderen door de constructieve lijnen met kleuren aan te duiden; om de plakken door de lekkages veroorzaakt aan het oog te onttrekken zouden de gewelven niet wit maar in eene gebroken toon worden behandeld.

Sedert 1811 was de krocht (crypta) gelegen in de kruising van schip en transepten verdwenen.

Toen de oude kapittelkerk ten gevolge van het concordaat van 1801 voortaan als parochiekerk dienst zou doen, oordeelde de toenmalige Deken de verhooging in de kerk welke de krocht veroorzaakte onpraktisch en storend en de kerkfabriek stemde er in toe om de bovenhelft der merkwaardige krocht af te breken en het overige aan te vullen, ten einde aan den vloer van schepen en transepten overal gelijke hoogte te geven. Het priesterkoor werd ook merkkelijk verlaagd, doch bleef een aantal treden hooger dan de vloer van de kerk.

Het marmeren hoofd-altaar, waarvan de grondslag niet verlaagd werd, kwam dientengevolge op een suppedaneum van 3 treden te staan op de verhooging die nog voor de apsisruimte overbleef.

Het altaar bestond uit een met marmer bekleede tombe, die tegen eenen breeden onderbouw van den retable steunde. Rechts en links werd deze onderbouw geflankeerd door groote consoles, waarop knielende engelen gezeten in aanbidding voor het tabernakel, dat in 't midden van het altaar door een groot kruis bekrond was.

Een koepelvormige overhuiving gedragen door 6 marmeren kolommen met kapitelen, -kroonlijst en bogen maakte eene eerste monumentale afsluiting van het altaar, dat daarenboven bekrond werd door eene koningskroon gedragen door engelen in zwevende houding.

De wanden van koor en apsis waren bedekt door eene architectonische klassieke muurbekleding, bestaande in eene samenstelling van de compleete drie ordestelsels, de Dorische, Jonische en Corinthische, aanvangende op een breede marmere borstwering staande piedestallen, kolommen en kroonlijsten der drie orden, telkens boven elkander geplaatst en onder het oorspronkelijke gewelf gesloten met een tongewelf met cassetten en rosetten voor het quadrat voor den apsis, terwijl deze door koepelvorming cassetten-gewelf evenzoo met rosetten versierd afgedekt is. Het geheel is in marmer geschilderd en met verguldsel verlucht.

Eene communiebank in marmer uit balusters samengesteld, sloot het Priesterkoor en den Kruisbeuk van het ruim der Kerk af.

De decoratie van het Choor met inbegrip van altaar en hek was in 1732 geheel vernieuwd in den stijl van dien tijd.

Bij het afstoffen van het Choor bleek het, dat de pleisterversiering van de vernieuwing afkomstig, met name de zware rosetten, in de cassetten slechts met ijzeren haken tusschen het lijstwerk waren ingezet en de aanwezigheid van duidelijk waarneembare roestvlekken deden het neervallen dier rosetten voorzien.

Dit gevaar mocht ik den Deken niet verzwijgen, dat de rosetten konden afvallen en zelf op het hoofdaltaar terecht komen, zoodat het gevaarlijk was aan dat altaar langer de H. Mis te lezen.

Deze waarschuwing bleek niet voorbarig te zijn geweest, want eer een maand vervlogen was viel op een morgen, kort nadat de Deken aldaar de mis gelezen had, een roset op het altaar, waar gelukkig niemand aanwezig was.

Dat dit ongeval eenen gunstigen invloed had op de verdere behandeling van de kerk zal men licht begrijpen.

Thans kostte 't mij weinig moeite, om den Deken en de kerkfabriek over te halen de geheele theaterdecoratie die ik hiervoor beschreven heb, te doen verwijderen.

Nu kwam 't aan den dag, dat die geheele schijn-architectuur van 't geringste allooï was.

De drie op elkander staande ordestelsels waren slechts met behulp van houten latten, riet en gips saamgeflanst, schijn-marmeren voetstukken, schachten, kroonlijsten en bogen, zoowel als de vergulden kapiteelen en de rosetten der cassetten, alles was louter gipswerk. Alleen de lambriseering ter hoogte van \pm 1.5 meter was van echt marmer.

Tot het maken van volledige restauratieplannen werd nu besloten en mij werd opgedragen de noodige opmetingen te doen en een ontwerp voor de herstelling in studie te nemen.

In 't kort wil ik mededeelen in welken toestand het monument was, toen ik deze studie begon.

Zooals ik reeds zeide was de geheele krocht voor 't oog verdwenen.

Ter weerszijden van het Choor stonden tegen de transeptmuren groote platte voetstukken in marmer, waarop medaillons van de H. H. Monulphus en Gandulphus en waarboven reusachtige beelden van David en 't Geloof, uitgevoerd door G. J. Bayard, beeldhouwer te Namen ¹⁾. Om deze te kunnen plaatsen had men de zware pilasters onder de kruisbogen afgekap't en door zeer groote en breede consoles onder aan 't blad met voluten en acanthusbladeren vervangen.

1) Deze beide voorwerpen heb ik later tegen de westelijke wanden van het transept doen plaatsen.

Aan de noordzijde van 't Choor was eene sacristie ingericht, waarvoor beslag gelegd was op een ingansportaal, dat aan de oostzijde was dichtgemetseld, en op een noordwaarts aangrenzende Kapel. Tegen den wand waarmede men de westzijde van het portaal had afgesloten stond een in 1652 geplaatst altaar.

Een soortgelijk altaar was gezet in den W. transept. Daartoe had men het zuidelijk ingangsportaal aan de westzijde dichtgemetseld, dat nu bereikt werd langs de zuidelijk daaraan grenzende Kapel. In dat portaal was op een gewelf eene verdieping aangebracht, waardoor een vertrekje verkregen was, waarin het oud archief in een ordelooze massa was neergeworpen.

De zuidelijke ingang in 't Zuidertransept was ook dichtgemetseld en aan de buitenzijde was het afdak of overhuiving eveneens geheel verdwenen. Tegen deze binnenwand d. i. tegen den Z. muur van het zuidertransept ter plaatse van die gesupprimeerde deur was omstreeks 1843 het oude altaar opgesteld, dat vroeger vooraan in den Karolingischen aanbouw gestaan had, en dat verplaatst moest worden toen men aldaar het standbeeld van Karel den Groote, door den beeldhouwer Geefs van Antwerpen, een geschenk van Kolonel Nypels, plaatste.

De Kapellen waren circa 1806 door het wegbreken van tusschenmuren van 12 tot 6 gereduceerd. Daarin was veel verminkt, vele vensters waren niet meer in 't volle bezit van stijlen en tracerwerken, de meeste waren geheel vervormd. Van al de kapitelen waren door de menigvuldige kalklagen de sierlijke vormen niet meer zichtbaar.

De hoofdingang ten zuiden in 't fraaie portaal en ten noorden in den kloostergang uitkomende, waren verknoeid, oorspronkelijke architectuur was door grove verminking en wijzigingen in metselwerk en baksteen uitgevoerd totaal onzichtbaar gemaakt.

Het prachtige zuidelijk portaal was in een ellendigen toestand. Ten gevolge van de ophooging van het aangrenzende buitenplein had men daarin een steenen trap van ongeveer 8 à 10 treden moeten aanbrengen. De hoogte van den ingang was daardoor zeer verminderd, het vak boven den steenen dwarsbalk was gedeeltelijk met balksteenen en bergsteen dichtgemetseld.

Het dak van dat portaal was in eene zoo gebrekkigen toestand, dat bij elke regenbui het water aan de Zuidwestzijde langs het beeldwerk afdroop en groote beschadigen aanbracht.

Enkele marmeren schachten der kolommen waren door houten vervangen en het schoone ornament der friezen was op verscheiden plaatsen beschadigd.

Aan de binnenzijde der kerk was wegens het aanbrengen eener moderne deur met houten lijst en kroonwerk de geheele architectonische ordonnantie onder metsel- en pleisterwerk geheel verdwenen.

Zelfs de eigenaardige losstaande wandzuil met wijwatersteen, in verband met deze zuil en te gelijk gekapt in de XVde eeuw toen men de gewelven der zijbeuken maakte, was geheel verborgen.

Door het wegnemen van het oude altaar bij den westbouw en het

plaatsen van het standbeeld van Karel den Groote was dit gedeelte zeer gewijzigd, zelfs werden de profielen van de voetstukken der wandzuilen van het middenschip afgehakt. Ook de noordwestelijken ingang met het beeld van St. Pieter was gewijzigd en door metselwerk en baksteen vervormd.

De oorspronkelijke ingang naar de traptorens ten westen was dichtgemetseld terwijl op een andere plaats de toegang was ingebroken.

De oorspronkelijke uitgang langs den N. zijde van den westbouw was ook dicht gemetseld en achter baksteen en metselwerk verborgen.

De geheele XIII eeuwsche zaal, thans schatkamer, en verdere gebouwen aan de Noordwestzijde waren zeer verminkt, o. a. door het inbouwen van een kelder onder het zuidelijkste gedeelte, waartoe vensters en ingangen in den kloostergang waren gebroken, de bekapping en dakwerk geheel veranderd en vervormd; er waren echter nog genoeg aanduidingen aanwezig, om de herstelling met volkomen zekerheid tot stand te kunnen brengen.

In 't noordelijk gedeelte had ook reeds in de XVde eeuw eene verbouwing plaats gehad; het houten tongewelf was vervangen door rijk XVde eeuwsche netgewelven, sierlijk van vorm en met schilderwerk verlucht; vele gebrekkige deelen eischten hier voorziening.

De oorspronkelijke uitvoering was met weinig zorg en slordig behandeld, zoodat er belangrijke zettingen hadden plaats gehad, die nu voorzichtige en doelmatige herstelling noodzakelijk maakten. Het huis nu door den koster bewoond was zeer beschadigd en onherkenbaar verbouwd.

Het noordelijk portaal van den kloostergang was zeer gemutileerd en verweerd; al de beelden, die omstreeks 1704 waren weggenomen, en de fialen der pinakels ontbraken; de aangrenzende straat was verhoogd, zoodat de vloer van den kloostergang voor een groot deel ook met deze ophooging was medegegaan en ter plaatse met keien bestraat. Dit laatste geschiedde in verband met de verhuring van den grooten kelder van het kapittel aan een wijnhandelaar, die zijn tonnen met kar en paard tot in den kloostergang liet komen.

In den kloostergang hadden verscheiden bouwkundige vormen veel geleden, de meeste venstertraceeringen waren beschadigd, enkele zelfs zoodanig, dat zij geheel moesten vernieuwd worden.

Oorspronkelijk waren al de bogen van de kloostergangen uitkomende op den hof het Paradijs genaamd, zonder beglazing, doch alleen afgesloten door gesmeed ijzeren traliwerk. Daar nu de borstwering een horizontale niet afwaterende afdekking had, leed deze veel van water, vorst en sneeuw en was zij grootendeels verweerd; terwijl ook op menige plaatsen zettingen voorkwamen. Eerst in lateren tijd, denkelijk in de XVIIde eeuw, had men een beglazing in lood gemaakt, die echter zonder invloed was op de buitenhelft der borstwering.

De toegang van de kerk naar het oostelijk pand van den kloostergang was ook zwaar beschadigd door het maken van deuren, van afmetingen niet overeenkomende met de oorspronkelijke opening.

Wordt vervolgd.

Dr. P. H. J. CUYPERS.

Middelburg.

In het jaarverslag der gemeente Middelburg over 1902, wordt betreffende de restauratie van het Stadhuis o.a. het volgende gezegd:

Dank zij de door het Rijk verleende subsidie van f 2500, kon de restauratie van den voorgevel van het Stadhuis met meer kracht ter hand worden genomen dan vroeger het geval was en werd een der gevelvakken geheel in orde gebracht. Hiertoe werd een raamvak van glas in lood vernieuwd, banden, traceeringen, enz. voor zoover noodig vernieuwd of bijgewerkt en een nieuwe vak-balustrade aangebracht.

Verder werden nog vier nieuwe beelden, Willem IV, Albrecht, Willem V en Margaretha, vervaardigd in de kunstwerkplaatsen van Cuypers & Co. te Roermond, in de daarvoor bestemde nissen op hunne voetstukken geplaatst, terwijl op de baldakijns boven twee dier beelden nieuwe pinakels werden aangebracht. (N. R. Ct. 23 Sept. I A).

De Marienburgsche Kerk te Nijmegen.

Het drukkersduiveltje, dat er steeds een satanisch genoegen in stelt, om andere getallen te zetten, dan wij in onze copie schreven, heeft ons op blz. 181 van het Bulletin voor Juli, weder een poets naar zijn aard gespeeld. Het laat daar Mr. S. Muller Fz. zeggen, dat de Marienburgsche kerk te Nijmegen in de 17e eeuw gebouwd is. Toen Nijmegen in 1591 tot de Unie gereduceerd was, werd de Roomsche godsdienst aldaar in den ban gedaan. Tot op onzen tijd toe verreezen daar geen Roomsche kerken noch kloosters meer.

Het jaar, waarin de Marienburgsche kerk gebouwd werd, is te eenen male onbekend, doch te oordeelen naar den bouwstijl moet zij uit de tweede helft der 15e eeuw dagteekenen en zou zij dus in dat geval ouder zijn dan de kapel van het Agnietenklooster te Utrecht. Zij heeft een lengte van 30 M. op een breedte van nagenoeg 9 M. en bestaat uit zes traveën, afgesloten door een vijfhoekig koor. Het geheele gebouw, dat met kruisgewelven overdekt is, heeft een hoogte onder de gewelkappen van 15 M. Ter lengte van 4 boogstellingen en ter geheele breedte is het door een benedenverdieping (emporen) in drie beuken verdeeld, door twee rijen ronde kolommen in bergsteen, welke de kruisgewelven, die vier M. hoog zijn, dragen. Na langen tijd in handen der militaire autoriteiten geweest te zijn, en gediend te hebben tot hospitaal, kazerne en turfschuur, werd dit gebouw achtereenvolgens gebruikt als schouwburg, katoenspinnerij en kleedermagazijn der schutterij. Dientengevolge verkeert het in een hemeltergenden staat van verwaarloozing. Dat de Karolingische kapel op het Hof onderhanden genomen zal worden werd dezer dagen bij raadsbesluit vastgesteld. Evenals de Apostolische school en het voorportaal van de St Ste-

venskerk, wacht de Marienburgsche kerk op de gouden eeuw, die de noodige fondsen voor dezelve restauratie zal aanbrengen. Laat ons slechts hopen dat vóór die *Saturnia regna* aanbreken, de geheele boel niet in elkander valt.

VAN SCHEVICHAVEN.

Benedictijner prioraat te Overasselt ¹⁾.

Door de goede zorgen der Provinciale Geldersche Archeologische Commissie zullen de overblijfselen van het voormalige Benedictijner prioraat van St. Walrik te Overasselt bij Nijmegen gespaard blijven en daarmede een tastbaar stuk Geldersche geschiedenis. Reeds in 1130 genoemd, ondergingen de bezittingen van dit klooster vele lotswisselingen, vooral na de hervorming. De overblijfselen van de kapel, die van den vroegeren luister nog zijn overgebleven, behooren aan de algemeene armen van Overasselt.

(*N. R. Ct.* 24 Nov. 1903).

1) Zie hierover: *Aarde en hare volken*, 1901, afl. 2.

Het kasteel te Wijchen.

Voor het onderzoek betreffende oude gebouwen hebben bouwkundigen en geschiedvorschers elkanders medewerking noodig. Zoowel uit architectonisch als uit historisch oogpunt dient alles te worden gezien, waarbij eenig verschil in opvatting niet is uitgesloten, dat echter bij een nader onderzoek veelal tot eene oplossing zal te brengen zijn, wanneer bouwkundigen en geschiedkundigen elkander hun opmerkingen niet onthouden.

Deze gedachten werden in mij gewekt bij de lezing van het artikel *Het kasteel te Wijchen* door den heer Adolph Mulder te 's-Gravenhage geplaatst in dit Bulletin, met afbeeldingen, Sept. 1903, blz. 228 e.v.v.

Met groote belangstelling nam ik daarvan kennis. In den zomer van 1900 had ik het merkwaardige kasteel bezocht en het beschreven in het tijdschrift *De Aarde en haar volken*, 1901, in een opstel: In de buurt van Nijmegen (de landen tusschen Maas en Waal), met illustratiën naar teekeningen van A. L. Koster. Een afbeelding van het huis, vlak van voren, is daarin opgenomen.

Met hetgeen de geachte schrijver over het kasteel te Wijchen mededeelt, kan ik mij grotendeels vereenigen. Maar ik veroorloof mij de vrijheid, ééne bedenking aan zijn oordeel te onderwerpen en naar aanleiding daarvan een vraag te doen. Er is nl. een verschil tusschen zijn beschouwing en de mijne omtrent ééne zaak. Daar de oplossing hier op het gebied der bouwkunde te zoeken is, verklaar ik mij bij voorraad bereid, mij te buigen voor haar wel gestaafde uitspraak.

Op blz. 234 vind ik de woorden: »Het kasteel te Wijchen werd, naar men zegt, opgebouwd op de puinhoopen van een middeneeuwschen burcht.

Voor deze bewering zijn echter geen genoegzame bewijzen. Dat het kasteel in zijn tegenwoordigen staat dagteekent uit het begin der 17de eeuw en gebouwd is door en bewoond is door Dom Emanuel, staat vast; de sier-ankers wijzen dit ook aan''.

Versta ik dit wel, dan is de bedoeling: »er zijn geen genoegzame bewijzen, dat er voor het begin der 17de eeuw een huis heeft gestaan.'' — De uitdrukking: »op de puinhoopen van een middeneeuwschen burcht'' zal wel niet zoo letterlijk moeten worden opgevat. Het geheele kasteel in zijn tegenwoordigen staat zou dan in het begin der 17de eeuw door Dom Emanuël uit den grond zijn opgebouwd.

Hiertegen heb ik een bedenking. De overlevering, dat er nog vrij wat muurwerk van Romeinschen oorsprong in den grond vóór het huis verborgen is, is tot nog toe niet bevestigd. Dat de Romeinen in den omtrek hebben vertoefd, is mogelijk. Op een der zolders van het kasteel vond ik, tijdens mijn bezoek, een aantal voorwerpen van Romeinsch aardewerk, naar men zeide uit de nabijgelegen »meulenbelt'' opgedolven. Maar het blijkt niet, dat het zware en sterke metselwerk in den grond van het voorplein op- en uitgegraven, waarvan Robidé van der Aa gewag maakt ¹⁾, van Romeinsche afkomst was. Stellig niet Romeinsch was het muurwerk, in December 1900 aldaar gevonden. De heer H. D. J. van Schevichaven te Nijmegen, die 't op mijn verzoek onderzocht, deelde mij mede, dat het vermoedelijk het fundament was van een afzonderlijk staanden toren uit de 16de of 17de eeuw. Kunnen wij dus alsnog de Romeinen er buiten laten, dat er lang vóór het begin der 17de eeuw een huis heeft gestaan, blijkt onweerlegbaar uit de leenakten. Het leen wordt omschreven: »den Leler ¹⁾ met zijnen toebehoor; item den vont ende die heytgraeffschap in Wijcher kersspel, tot Zutphenschen rechte''. De heerlijke rechten van »den vond en het heidegraafschap'' zullen wel reeds behoord hebben aan de vrije Heeren van Wijchen, in de 12de eeuw vermeld, die er vermoedelijk wel een woonplaats zullen gehad hebben. In 1392 werd Bernt van Galen Ottenszoon er mede beleend. Dit is de eerste bekende beleening. In het geslacht van Galen bleef de Leler tot 5 Jan. 1536. Toen kwam het huis bij overdracht van Jacob van Galen aan Herman van Bronckhorst Batenburg. Drie zijner zoons volgden hem in het leen op. Inmiddels was de tijd van strijd en verwarring gekomen. Toen Hermans kleinzoon Herman Dirk in 1596 de beleening verzocht, werd er tegen geprotesteerd door Gertruid van Dalen, weduwe van Antonis Baeckelier, die er toen reeds mede beleend was, »mits verwin door schuld.'' Haar dochter, de weduwe van Dr. Frederik Boymer, ontving het leen bij transport van haar moeder op 7 Dec. 1601. Vermoedelijk waren de heeren van Bronckhorst Batenburg in de schuld

1) In zijn bekend werk: *Oud Nederland in zijn burgen en kasteelen*.

2) Zoo heette het huis eigenlijk. In den tijd van Dom Emanuël werd het ook wel *de Einborch* genoemd.

geraakt bij dien rechtsgeleerde, die hun raadsman was geweest, evenals van de Vrouwe van Bronckhorst en Wisch. Bij opdracht van deze weduwe Boymer werd op 10 Juni 1609 beleend »Emilia princes van Portugal, gemalin van Don Emanuël, prince van Portugal.» Met verdere beleeningen hebben wij niet te doen. De laatste is op Jean Osy ¹⁾, 20 Juni 1771.

Althans sedert de laatste jaren der 14de eeuw was er dus zonder twijfel een huis.

Is nu het tegenwoordige kasteel geheel nieuw uit den grond opgebouwd, of is het opgetrokken op de oude fundamenten en kunnen de kelders met hun zware gewelven uit vroeger tijd dagteekenen? Hier verlaten wij het terrein der zekerheid voor dat der waarschijnlijkheid. Zou de bouwheer van het nieuwe kasteel zich de noodlooze kosten en moeiten hebben getroost, om het doorgaans ijzerharde muurwerk van den midden-eeuwschen ouderbouw nit te breken? In den regel schijnt bij dergelijke kasteelen, door oorlog of brand vernield, of door ouderdom vervallen, de kelder-verdieping bewaard te zijn gebleven en een nieuw gebouw op de oude fundamenten binnen de bestaande grachten te zijn opgetrokken. Of dit ook hier het geval kan zijn geweest, worde door een bouwkundige beslist ²⁾.

Bepaaldelijk ten opzichte van het kasteel te Wijchen interesseert mij deze zaak. Immers, — en hier komt de geschiedenis weer aan het woord, — Dom Emanuël en zijn gemalin hebben voortdurend met geldgebrek te worstelen gehad. Na hun huwelijk leefden zij eenige jaren te Wezel in zeer kommerlijke omstandigheden met een allengs aangroeiend gezin. In 1609 kwam de verzoening met prins Maurits tot stand en werd hun financiële positie iets beter. Maar al heeft Dom Emanuël terstond zijn jaarlijksche uitkeering van f 6000 en Emilia haar lijfrente van 3000 rijksdaalders gehad, — en geregeld ontvangen! — dan was dit inkomen toch niet al te ruim voor een vorstelijk echtpaar met een achttal kinderen. 't Blijkt tenminste in de laatste jaren van hun samenwonen tot 1626, en na hun scheiding tot aan haar overlijden in 1629, dat zware geldzorgen niet aflieten hen te drukken. Dat zij in 1609, het jaar der verzoening zelf, geld of crediet genoeg hadden om het kasteel te Wijchen te koopen, schijnt reeds vreemd genoeg, al is 't een feit; hoe zij geld of crediet konden vinden, om zulk een kostbaar huis te stichten — 't moet tusschen 1609 en 1618 zijn geschied — is nog minder verklaarbaar, temeer, als wij in aanmerking nemen, dat de materialen over vrij groote afstanden, langs slechte wegen moesten worden aangevoerd. Intusschen: »de sierankers wijzen het aan». Maar wanneer niet enkel de kloeke bovenbouw, maar het geheele onderkelderde huis, zooals het tegen-

1) Sedert 1819 voert deze familie den titel van Baron d'Osy.

2) Zijn de kelders onder het voorgebouw inderdaad gevangnissen? Ik heb ze niet gezien en kan dus geen oordeel vormen. Waren er wel gevangnissen noodig in een huis, waaraan geen jurisdictie was verbonden?

woordig is, door hen moest worden bekostigd, dan wordt het mij ten eenemale raadselachtig. Tenzij 't mocht vaststaan, dat ook de kelderverdieping uit denzelfden tijd dagteekent, zou ik hun aandeel wenschen te beperken tot dien bovenbouw. die althans aan hun geldmiddelen minder — zij 't dan ook nog altijd groote — eischen stelde.

Liever zou ik nog iets verder willen gaan en gissen, dat een gedeelte van het huis, de hooge, kostbare toren b.v., reeds bestond toen zij den Leler kochten en zij zich hoofdzakelijk tot herstellingen en veranderingen konden bepalen.

Ik sluit mij hierom aan bij het vermoeden, door den heer H. M. Werner te Brummen geopperd in een belangrijk artikel over het Kasteel te Wijchen in *De Huisvriend* 1886 (met een zeer goede afbeelding), dat de bouwheer een man van veel grooter vermogen was, de rijke Herman van Bronckhorst Batenburg, of wel Herman Dirk, die omstreeks 1595 het schoone kasteel te Batenburg heeft herbouwd.

»Dat het kasteel . . . gebouwd is door Don Emanuel staat vast; de sierankers wijzen dit ook aan.» Is er wel een ander bewijs voor dan de sierankers? ¹⁾ Zonder twijfel duidt de dubbele *E* op Emanuel en Emilia, en eveneens de gesloten *S*, van wier beteekenis de heer Mulder een zeer scherpzinnige en alleszins aannemelijke verklaring gaf. En nu veroorloof ik mij de vraag: is het niet mogelijk, dat die ankers door hen in de buitenmuren zijn aangebracht? Het front van het voorgebouw zal wel door hen gesticht zijn.

Haarlem.

J. CRAANDIJK.

Wijnhuis te Zutphen.

Men is gereed gekomen met een kleine restauratie van de fraaie Renaissance-portiek voor het Wijnhuis alhier. De raad verleende daarvoor indertijd — 27 October 1902, — een krediet aan B. en W.

Enkel de afdekking der portiek is hersteld. Zij zag er tot dusverre zeer geschonden uit. Vernieuwd zijn de vier Ionische kapiteelen, waarop die afdekking rust, het lijstwerk (architraaf enz.) en het gevelveld (tympanon), waarin het wapen van Zutphen, geflankeerd door twee leeuwen, is uitgehouden. Ook de beide vazen op de hoeken zijn vernieuwd. Van het lijstwerk zijn enkele stukken behouden. Het beeldhouwwerk is uitgevoerd door L. Henzen, het steenhouwerswerk door J. G. Lentz en P. van den Cruijken.

De portiek zelve, ontworpen door den stadsmetselaar Emond Hellenraet, is de laatste arbeid, die in de 17de eeuw aan het Wijnhuis is verricht. Zij

1) Misschien bevat de correspondentie met den graaf en de gravin van Culenborg, waarvan Nijhoffs *Bijdragen* (2 bl. 224 ev.) eenige proeven leveren, iets omtrent deze zaak; over hun geldgebrek staat er genoeg in!

diende voorheen als stadspui en werd in 1660 voor het Wijnhuis gezet.
Dit laatste blijkt uit het volgende opschrift in Romeische kapitaalletter:

Anno. 1660.
Timmermeesteren
Jacob van Winshem
Ende. Henric van
Lochteren.

Reeds eerder — o. a. in de N. R. Ct. van 4 Juli 1894, — werd aangetoond, dat de in dit opschrift genoemde Jacob van Winshem en Henric van Lochteren niet de architecten dezer portiek zijn, doch wel leden van den magistraat, die onder de benaming timmermeesters, — we zouden thans spreken van wethouders van openbare werken, — een zeker opzicht over stadswerken hadden.

N. R. Ct. 26 Sept. 1. c.

St. Walburgskerk te Zutphen.

De werkzaamheden aan de buitenrestauratie onzer St. Walburgskerk, waarmee men 18 Mei j.l. begon, zijn heden voor dit jaar weer geëindigd. De steiger voor de beide gebouwtjes tegen den oostgevel van het zuiderdwarspand is vandaag weggebroken. Het gebouwtje naast de gerfkamer, dat in 1544 gezet werd, om dienst te doen als »schrijf- en rekenkamer» voor de kerkmeesters en in onzen tijd als bergplaats eener kinderlijkkocfs gebruikt werd, zag er tamelijk verknoeid uit. Eene groote deuropening in het voorfront — noodig voor dien lijkwagen — is thans weer dichtgemetseld en vervangen door een raam zooals er één vlak naast zit, terwijl in den zuidgevel een dubbel kruisvenster is aangebracht, dat tot heden dichtgemetseld was. Voor het benedendeel der vensters, waarin ijzeren tralies gezet zijn, heeft men houten luiken gehangen. Aan den zuidkant der benedenverdieping van de gerfkamer zijn twee naast elkaar geplaatste ramen, welke tot dusverre volgemetseld waren, weer opengebrouken, terwijl men een modern venster in het voorfront vervangen heeft door een kruisraam. Ook hier zijn, evenals bij het gebouwtje naast de gerfkamer, voor de vensters ijzeren tralies — op de bovenverdieping waren die nog aanwezig — en voor het benedendeel dezer vensters houten luiken aangebracht.

Op de contreforts der beide gebouwtjes, welke niet hooger dan de waterlijst gaan, heeft men afdekkingsstukken gelegd, welke met eene kruisbloem versierd zijn.

Al de boven-, midden- en benedendorpels, benevens de stijlen der vensters zijn vernieuwd.

Dat gedeelte der gerfkamer, hetwelk zich onder den cordonband bevindt, is met uitzondering der daarin geplaatste vensters, nog niet

gerestaureerd. In het aanstaande voorjaar zal men daarmee beginnen. Gelijk vanzelf spreekt, is het muurwerk der beide gebouwtjes op verschillende plaatsen met nieuwe steen ingemetseld en daarna gevoegd.

(*N. R. Ct.* 28 Oct. 1903 I A).

R. K. kerk te Zevenaar.

Naar wij uit goede bron vernemen, bestaat er uitzicht, dat de R. K. kerk eerlang gerestaureerd zal worden.

Dit gebouw dagteekent uit de 15de eeuw. De toren werd in de vorige eeuw door den heer Bleys daaraan toegevoegd.

In de kerk zelf zijn eenige zeer kostbare kunstwerken bewaard gebleven, waaronder de geelkoperen plaat uit 1456, het zandsteenen grafmonument en den verguld zilveren Moustrans uit de 15e eeuw. Deze laatste wordt thans door den heer Brom gerestaureerd.

Centr.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

H. D. J. van Schevichaven, Het Stadhuis van Nijmegen. Nijmegen, 1903.

Het oude raadhuis aan de Waal wordt het eerst vermeld in 1399 en komt het laatst in 1559 onder dien naam in de rekenboeken voor. Daarna diende het korten tijd als waag. In de Burchtstraat schijnt reeds in 1305 een raadhuis gestaan te hebben. Hoe dit er vóór de verbouwing van 1552 heeft uitgezien is echter niet bekend. Na dien tijd zijn er tal van gegevens te vinden in het archief en in oude beschrijvingen, waaruit de kundige archivaris van Nijmegen eene bijna overweldigende reeks van bijzonderheden heeft bijeengebracht, waarbij rekening is gehouden met de onderzoekingen over het gebouw zelf door den heer J. J. Weve ingesteld.

In een kort bestek van 95 bladzijden vindt men een overzicht van de inrichting van het stadhuis, de tallooze verbouwingen en de verschillende kunstwerken, waarbij tal van belangrijke bijzonderheden over de in het stadhuis zetelende besturen en ambtenaren en de in dit gebouw afgespeelde belangrijke gebeurtenissen.

Wie belang stelt in de geschiedenis van dit sierlijke bouwwerk, dat na 1880 onder leiding van Dr. P. J. H. Cuypers werd gerestaureerd, zal in dit werk alle gegevens bijeen vinden, die de geschiedbronnen kunnen opleveren.

Het is eene belangrijke monographie, en die het bewijs levert van grondige studie en groote belezenheid, en waarop wij alleen deze aan-

merking zouden willen maken, dat wel wat te veel, ook onbelangrijke bijzonderheden zijn bijeengebracht, waartegenover de beteekenis van het gebouw als kunstwerk te weinig tot haar recht komt. Ook ware eene kleine plattegrond niet onwelkom geweest om zich in dit labyrint van kamers en kamerkens een weg te vinden.

J. C. OVERVOORDE.

**La Sculpture Hollandaise au Musée National d'Amsterdam par
M. A. Pit, Directeur du Musée.** Amsterdam, v. Rijkom Frères.

Nog niet zoo heel lang geleden meende men zelfs binnen onze grenzen te mogen beweren, dat Vlaamsch en Hollandsch werk niet vóór de 16e eeuw, dus niet vóór de politieke scheuring, te onderscheiden was. Tegenwoordig is men het er ook in het buitenland over eens, dat al veel vroeger Zuid- en Noord-Nederlandsche kunst door geheel verschillende raseigenschappen worden gekenmerkt; maar waar dat verschil ter sprake mocht komen dacht men tot nu toe vrijwel uitsluitend aan de schilderkunst. Daarom is een eenigszins uitvoerig pleidooi voor de onafhankelijkheid der Hollandsche sculptuur zoo noodig geworden en moet de studie van den Heer Pit naar aanleiding van de in het Nederlandsch Museum bewaarde stukken voor veel belangstellenden een welkome bijdrage zijn.

En al is het materiaal, dat den auteur ter beschikking stond, niet zoo heel omvangrijk, met de bezittingen van de Utrechtsche Musea samen en gecompleteerd door de enkele in den lande verstrooide overblijfselen, was het hem toch voldoende om, voortbouwende op zijn onderzoekingen gepubliceerd ten tijde van het Kunsthistorisch Congres v. 1898, zeer belangrijke conclusies te trekken.

Immers het volgende wordt o. i. volkomen duidelijk: Van de diverse groepen, ontstaan door de vereeniging van alle onderling soortgelijk gebleken werk, kan er ééne door de familie-gelijkenis met enkele stellig Noord-Nederlandsche werken als »Hollandsche School'', in den ruimsten zin natuurlijk, worden gewaarmerkt.

Reeds in de 14e eeuw kunnen we, het betoog d. H. Pit volgend, een eigenaardige massale stoerheid van modeleering, een gedecideerd bepalen tot groote hoofdlijnen in de plooiën, bij rijke soms zelfs kwistig volle verdeling van licht- en schaduwpartijen constateeren. En overgaande naar de 15e eeuw leert ons ook de houtsculptuur, dat dezelfde nationale traditie, ten spijt van de toen zoozeer bloeiende Vlaamsche kunst wordt gehandhaafd en van kracht blijft tot lang na 1500. Maar er is meer: de Heer Pit geeft als antwoord op de vragen: Vanwaar die traditie? Zijn er belangrijke voorbeelden, waarnaar de XIV eeuwsche Hollandsche beeldhouwers zich konden richten? Is er een centrum vanwaar die traditie is uitgegaan? een zeer vernuftige hypothese. Hij toont door vergelijking van een reeks

monumenten aan, dat de essentiele kenmerken van het oude hollandsche werk rechtstreeks wijzen op een verband met deitsche kunst in haar zuiver nationalen stijl, zooals die zich op de basis der bloeiende Saksische school uit de 12e eeuw kon ontwikkelen. Voor het eerst is er hier uitvoerig en met nadruk op gewezen, dat die nationale richting in Duitschland ook na het veldwinnen van den Franschen invloed in de 13e eeuw nooit geheel verdween; maar overal aan den Rijn (Mainz), zoowel als in 't Zuiden (Nürnberg, Bamberg), uitloopers heeft gehad.

En consequent doorredeneerend, toont de schrijver aan, dat opvatting en uitvoering van genoemde deitsche werken, telkens doen denken aan de later gedateerde sculpturen van Claus Sluter en zijn helpers en dat men dus in deze filiatie hoogstwaarschijnlijk de oplossing zal kunnen vinden van het vraagstuk over den oorsprong der z.g. »bourgondische school". De hypothese vindt steun in een document: Een oorkonde gewaagt van »Claus Slesseurre van Mainz". Is hiermede, zooals vermoed wordt, Claus Sluter bedoeld, dan wordt dat simpele zinnetje voor ons een belangrijke vingerwijzing.

We kunnen het den auteur nazeggen en geven daarmee tegelijk aan welke waarde hij aan deze laatste, altoos precaire, combinatie hecht: *Pris isolément ce document n'est pas une preuve suffisante de l'origine allemande* ¹⁾ du grand sculpteur. Mais maintenant que les monuments ont parlé, on ne peut nier que le texte ne prenne une singulière importance et ne justifie mon hypothèse." Het geheele onderzoek van den heer Pit berust, volgens de eenige gezonde methode om een resultaat te verkrijgen bij nagenoeg onbewerkte materie, op stijlcritiek. Het document kan slechts in de tweede plaats aanmerking komen. *Dit* staat vast: noch door de Vlaamsche of Brabantsche noch door de voorafgaande Fransche sculptuur kan men *Sluters* werk verklaren. In elk geval is hier dus een idee aan de hand gedaan, waarmee men wellicht verder kan komen, terwijl tevens, door een vergelijking der dateering, de meening als zouden de aangrenzende deitsche landen omgekeerd den invloed van Bourgondie hebben ondergaan, is weerlegd.

Tot zoovêr in beknopt overzicht de wetenschappelijk gewichtigste en nieuwste uitkomst die de studie oplevert. Wat de Heer Pit verder in korte trekken behandelt, werd door hem voor een kleineren kring reeds ter sprake gebracht bij gelegenheid van het Kunsthistorisch congres. Aan de hand der beste werken van het Nederlandsch Museum, die in 40 lichtdrukken zijn gereproduceerd, herhaalt hij zijn denkbeelden omtrent de picturale opvatting van den hollandschen beeldsnijder, die zoover gaat, dat hij verder verwijderd gedachte plans in zijn werk in vager modelé aanduidt, en als

1) De kwestie wordt op de volgende bladzij opgelost door het vermoeden dat Claus Sluter (d'Orlandes) mogelijk in Mainz zijn opleiding genoot en hij, van daaruit naar Bourgondie getrokken, zijn neef Claus de Werve uit Hattem liet komen, wetende in dezen man een helper te vinden die in dezelfde Duitsch-Hollandsche tradities was opgevoed.

't ware schilderend met beitel of snijmes, weeke, als door de omhullende lucht afgestompte, contouren zocht te verkrijgen.

De Heer Pit had nog verder kunnen gaan en vooral bij het fragment van de Kruisdraging (XXVIII pag. 20) kunnen zeggen, dat hier meer dan een algemeen-schilderachtig faire kan worden opgemerkt, dat hier in détails, zooals in de koppen der voorste ruiters, in de bewerking der verder naar achter staande lieden en vooral in die heel in de verte gedachte groep op den berg, een in 't oogvallende overeenkomst met het werk van den meest hollandschen onzer oude schilders, met Geertgen tot St. Jans, bestaat. Maar de Heer Pit wenschte een »schets» te geven en in aanmerking genomen, dat in de éérste plaats de vraagstukken van algemeenen aard moesten besproken worden, is het verklaarbaar, dat niet alles afzonderlijk uitvoerig aan de beurt kon komen.

Toch kon er over de waarde der gravenbeeldjes in dit kader wel iets meer gezegd worden, al is er in een noot naar het opstel van Prof. Six verwezen. En ook voor de latere tijden, goed vertegenwoordigd door *H. de Keyser en Rombout Verhulst*, had men wellicht de persoonlijke appreciatie van den schrijver nog rijker ingekleed, breedvoeriger toegelicht willen vernemen. Over zulk een daad van kunstenaars-passie als die ontzettende figuur van de *Dolheid* lijken zijn woorden onverwacht zelfs haast droogjes. Echter alles kan niet in een geheel vereenigd worden. Opofferen ten bate van de hoofdzaak moet de geleerde evengoed als de kunstenaar. Bovendien heeft de heer Pit zich vroeger wel over deze werken laten hooren en kunnen we verwachten van den op handen zijnden catalogus, dat daarin zal worden ingehaald, wat hier zakelijks bekort moest worden. En tenslotte moeten ook de 40 lichtdrukken hunnen dienst maar doen en overtuigender dan woorden de schoonheden van menig werk verkondigen. Jammer dat de afbeeldingen in den tekst niet talrijker zijn.

Mischien heeft de verbreiding van die afbeeldingen overal in het buitenland, waarop het boek door zijn franschen text is berekend, ten gevolge, dat voor heelwat nog hangende kwesties een bevredigende oplossing gevonden worde.

We kunnen voorloopig tevreden zijn, dat het bestaan van een eigen hollandsche stijl in de oude sculptuur is aangetoond, en dat bij die gelegenheid tevens zulke voortreffelijke werken ter sprake kwamen kan ons dubbel verblijden als we bedenken, dat de nasporingen naar onze oudste schilderkunst, in de hollandsche miniaturen, wel veel historisch materiaal, maar lang niet zooveel levend schoons aan 't licht hebben gebracht.

November 1903.

W. VOGELANG.

Catalogue des ivoires, des objets en nacre, en os gravé et en cire peinte, par Joseph Destrée, conservateur aux Musées royaux des arts décoratifs industriels. Bruxelles, Emile Bruylant, 1902.

Een met zorg en liefde behandelde catalogus van eene kleine verzameling (slechts 76 nummers), waar nagenoeg geen onbeduidende zaken in voorkomen en waarin vele nummers van groote beteekenis zijn, in gemakkelijk formaat uitgegeven en voorzien van een groot aantal lichtdrukken.

De hoofdschotel zijn natuurlijk de ivoeren, zoodat de inleiding zich dan ook uitsluitend hiermede bezig kon houden. Het moet voor den heer Destrée een genot geweest zijn een beknopt overzicht van de geschiedenis der toreutiek voortdurend te kunnen illustreeren met voorbeelden uit zijn museum. Het is inderdaad de moeite waard van stukken als de Petrus uit de 6e of 7e eeuw, van het diptychon van Genoels—Elderden, van het Byzantijnsche koffertje uit de 8e of 9e eeuw, van de twee liturgische kammen, van het evangeliariumdekblak uit de 10e eeuw, van de twee reliekhouders uit de 12e eeuw, zeer volledige en juiste beschrijvingen te geven en, met aanhaling der meeningen van anderen, er de juiste dateering van na te gaan. Deze arbeid was onzen collega te Brussel goed toevertrouwd. Vooral dit gedeelte van zijn catalogus zal telkens, wanneer men met de plastiek der vroegere middeleeuwen te maken heeft, geconsulteerd worden.

De 13e, 14e en 15e eeuw zijn veel minder rijk vertegenwoordigd, ofschoon ook hier nog begeerlijke stukjes zijn aan te wijzen. Ik bedoel de Maagd met het Kind (N°. 15), het spiegeldoosje (N°. 20) en het kleine reliëf onder N°. 26. Wat betreft de Maagd met het Kind (N°. 15), afkomstig uit de verzameling Spitzer, welke door den heer Destrée onder de Fransche school wordt gebracht, zoude ik in overweging willen geven, of wij hier niet eerder met een beeld uit de Duitsche school te maken hebben. De eigenaardige plooiën van het door den gordel ingesnoerde kleed, de ruime en zware plooiën om de beenen, het breede van het gezicht en de sterk geteekende, lachende aangezichtstrekken zouden mij hiertoe kunnen doen besluiten. Een ivoeren madonnafiguurtje in de verzameling van het Kunstgewerbe Museum te Hamburg, eveneens uit Spitzers verzameling afkomstig, vertoont dezelfde bijzonderheden, in de verzameling Oppenheim te Berlijn is een derde. Er zijn meer madonna's aan te wijzen met een zelfde karakter. Men rangschikt, mijns inziens, te veel onder de Fransche school; het ware interessant in deze veertiende-eeuwsche ivoeren eens een goed gedefinieerde scheiding te brengen.

De stukken van den nieuweren tijd zijn voornamelijk van Duitschen oorsprong; de kracht der verzameling is zeker hier niet in gelegen. Van van Opstal niets dat hem bepaald kan worden toegewezen, van Jérôme Duquesnoy, broeder van François, slechts één stukje (N°. 40), Cupido een pijl afschietende; en de Brusselaar Frans van Bossuyt is zelfs in 't geheel

niet vertegenwoordigd. Maar, zooals reeds gezegd, de verzameling van ivoren uit de middeleeuwen, uit een tijd dus waarin de kunst van den invoersnijder een zooveel voornamer rol speelde dan in de latere tijden, is zóó belangrijk, dat wij den Heer Destrée dankbaar moeten zijn nu reeds zijn voortreffelijken catalogus te hebben uitgegeven.

A. Prr.

Inventaire Archéologique de Gand.

Reeds vele afleveringen zijn er verschenen van een werk gansch op het gebied van onzen bond, zonder dat de aandacht er nog op is gevestigd. Het wordt tijd dat dit verzuim hersteld wordt. Ik bedoel den »Inventaire archéologique de Gand», waarvan onlangs de 31ste aflevering verzonden is. Uit twee oogpunten wensch ik deze eigenaardige publicatie aan te kondigen, ten eerste om de zaken van Noord-Nederlandsch belang die er in behandeld worden te memoreeren, maar ook om den aard van het werk, waarvan ik navolging wel niet in allen deele aanbevelenswaardig acht, maar dat toch een groot nut afwerpt voor de beoefenaars der kunstgeschiedenis en oudheidkunde.

Op het Geschied- en Oudheidkundig Congres te Gent in 1896 heeft het eerst de Gentsche archivaris Victor van der Haeghen gewezen op het nut van een algemeene statistiek der Belgische monumenten, en reeds in het einde van dat jaar deed Paul Bergmans van de Gentsche Universiteits-Bibliotheek voorstellen aan het Gentsche Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, die deze uitgave ten gevolge hadden.

Het bijzondere is hierin gelegen, dat aan ieder te beschrijven monument een afzonderlijk blad gewijd is, dat nevens een afbeelding een korte beschrijving en toelichting van de hand van een deskundige bevat. Aanstands kon daardoor een aanvang gemaakt worden, en daar een groote afwisseling betracht werd in de behandelde onderwerpen, moet de belangstelling groot blijven, zoowel bij de bewerkers als bij de gebruikers, die de verkregen resultaten naar eigen inzichten en behoeften kunnen rangschikken, daar de bladen los zijn. Een tweede niet te versmaden voordeel is, dat eventueel begane fouten onschadelijk gemaakt kunnen worden door het uitgeven van een verbeterblad, iets waar men niet licht toe overgaat, wanneer een werk in boekvorm verschijnt.

Dit wat de voordeelen van het gevolgde systeem betreft. Nadeelen zijn er echter ook aan verbonden. Het verdeelen van het materiaal aan vele specialiteiten heeft een gebrek aan eenheid ten gevolge gehad, dat eerst recht gevoeld zal worden, wanneer het werk ten einde gebracht is. Of stelt men zich te Gent misschien voor, dat dit einde nimmer komen zal? Dit zou ik haast opmaken uit de m. i. al te groote verscheidenheid. Onder de oudheden die de reeds verschenen affevingen bevatten, is bv.

een vrij aanzienlijke plaats toegedeeld aan oude handschriften, charters enz. Dit vind ik nu wat de handschriften betreft zeer prijzenswaardig, wanneer deze hetzij door de illustraties, hetzij door den band als een voorwerp van kunst kunnen worden beschouwd, maar dit was lang niet altijd het geval. Zeer dikwijls, bij de charters altijd, was de inhoud het bestanddeel, dat het belang met zich meebracht, en deze eischen een andere behandeling.

Ook tot afbeelding leenen zich dergelijke voorwerpen minder goed. Ter wille van de palaeographie moge een facsimile van zulk een charter vaak gewenscht zijn, in de beschrijving werd meestal de nadruk gelegd op den inhoud, en deze is pas te begrijpen in het geschiedkundig verband, niet wanneer ieder stuk in een willekeurige volgorde voor den dag wordt gehaald. Ook met de handschriften was dit vaak het geval. En hier was het vooral hinderlijk, dat bijna steeds het voorwerp als dusdanig het onderwerp van de bespreking uitmaakte. Op het congres te Mechelen in 1897 heeft ook de graaf de Marsy op deze bezwaren gewezen, die ik voor mij zelf reeds gemaakt had, vóór ik met het oordeel van dezen heer bekend werd. Maar het eens opgenomen plan werd er niet door gewijzigd. Er werd dan een schetsje gemaakt dat het handschrift opengeslagen te zien gaf (bv. n° 5 en 166). Maar welk nut heeft nu zulk een afbeelding, of een als die het boekwerk Porquin's Wterste Wille te zien geeft (n° 125)? Waarom hier niet een reproductie van het titelblad gegeven? Hoe een boek als dusdanig er uitziet, behoeft toch niet aanschouwelijk te worden voorgesteld.

Zeker leenen verschillende oudheden, vooral architectonische details, er zich om hunne plaatsing niet toe, gefotografeerd te worden, doch in het algemeen had ik gaarne een grootere plaats toegekend gezien aan een mechanische wijze van reproductie. Aan den anderen kant is ook de fotografie vaak te kort geschoten bij het publiceeren van schilderijen, welke photographiën evenwel toch nog verre te verkiezen zijn boven een oppervlakkig schetsje als naar den St. Gregorius door Jean Baptiste de Champaigne in de St. Michielskerk.

Het is te betreuren dat geen vast systeem aangenomen is, waar de photographie toegepast zou worden, waar niet. De zegelafbeelding in n° 51 ware zeker meer te waardeeren geweest in een nauwkeurige teekening, zooals er in n° 61 van een ander zegel gemaakt is.

Soms is men bij de keuze en de uitvoering eenigzins overhaast te werk gegaan. Dit meen ik bv. op te merken bij n° 24, dat denzelfden »Homme du beffroi» te zien geeft, die ook reeds in n° 6 afgebeeld was, nu, hoewel in kleiner formaat, duidelijker de kleeding te zien gevend. Ware er bij de eerste afbeelding dadelijk rekening mede gehouden, dat dit beeld van 1337 ook voor de costumkunde interessant is, dan ware de tweede afbeelding overbodig geweest. Ook n° 178 en 179 geven van den voorgevel van de Vischmarkt nagenoeg hetzelfde te zien, en van n° 181 en 182, het opschrift van het Gravenkasteel, kan hetzelfde gezegd worden.

Van zeer veel nut is het Répertoire archéologique de Gand, waarvan

in de 24ste aflevering een gedeelte medegedeeld wordt en waarin nauwkeurig de Gentsche oudheden opgesomd worden die in vroegere publicaties zijn afgebeeld.

Twee handig ingerichte registers, een zakelijk en een alphabetisch, zijn aan de eerste twintig afleveringen toegevoegd.

Later zullen ook de Gentsche oudheden die zich elders bevinden behandeld worden.

Dat Gent nog zoo ontzaglijk veel schoons bergt, niet alleen in zijn kerken en musea, maar ook op straat, wordt men bij het doorbladeren van dezen Inventaire eerst recht gewaar.

Daar de bewerkers zich niet bepaald hebben tot Gentsche zaken, maar in hun plan ook opgenomen hebben kunstvoorwerpen van elders die zich te Gent bevinden, zijn er eenige bijdragen bij voor Noord-Nederland van belang, waarop ik in dit Bulletin nog kort wil wijzen.

No 174. Het portret van een dame op 53-jarigen leeftijd, in 1640 door Frans Hals geschilderd, nevens haar vijf jaar voeger geschilderden echtgenoot al bekend door etsen van Unger, vervaardigd toen beide portretten nog deel uitmaakten van de collectie Lippmann von Lissingen te Weenen. Later versierden ze het welbekende kabinet Kums te Antwerpen, doch op de veiling van die verzameling in 1898 was alleen het vrouwenportret, dat toen voor 25500 frs. voor het Gentsche museum verworven werd.

No. 187 en 188. Twee zeer fraaie portretten van een echtpaar, toegeschreven aan Willem Key, en waarvan helaas noch de afkomst, noch de namen der voorgestelde personen bekend zijn.

No. 192. Een zilveren munt »dubbel vuurijzer» van Sluis van 1492. Deze munt is zóó zeldzaam, dat men, niettegenstaande van Mieris (I p. 247) er eene afbeelding van gegeven heeft, aan het bestaan ervan heeft getwijfeld, totdat een werkman in 1771 het afgebeelde exemplaar vond in een koperen doos die 1543 gedeponed was onder den windwijzer van het Belfroot. Sedert is er nog een exemplaar gevonden dat in het museum te Rijssel bewaard wordt.

No. 283. Door het water wadende ossen en geiten, door Nicolaes Berchem, waarvan de naamteekening Nikolaas Berchem er wel wat verdacht uitziet. Het stuk zelf echter schijnt groote artistieke waarde te hebben en werd voor 5000 frs. gekocht van den heer Nypels. Vroeger maakte het deel uit van de verzameling Lefèvre van den Berghe te Gent.

No. 306. Een ontbijt van Willem Heda, met een bij dien meester zeldzaam voorkomenden achtergrond, die een Italiaansch landschap met een tempel en een waterval te zien geeft. Het stuk is gemerkt Heda 1636 en eerst onlangs door geschenk in het museum te Gent gekomen. Eenigzins zonderling klinkt het, dat de bewering van Havard, wien slechts Heda's stillevens in den Louvre en in het museum te Gent bekend waren, in de beschrijving aangevuld wordt met de mededeeling, dat ook in het museum

te Dresden een stilleven van hem aanwezig is. Om van schilderijen in particulier bezit en van niet gemerkte stukken niet te spreken, bleven dus o.a. die in de musea te Aken, Augsburg, Hamburg, Hannover, Karlsruhe, Keulen, Leipzig, München, Oldenburg, Pesth, Rotterdam en Schwerin onbekend aan iemand, die over Heda meende te mogen schrijven.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Museum te Stockholm.

Op den vroeger door mij besproken uitnemenden catalogus van de schilderijen in het Nationalmuseum te Stockholm is een supplement verschenen, dat eenige nieuwe aanwinsten en gewijzigde toeschrijvingen bevat, die ik, voor zoover ze de oud-Hollandsche kunst betreffen, hier kortelijk wil aanstippen.

De vroeger met aarzeling aan Joachim Bueckelaer toegeschreven keuken-scène van 1562 wordt thans met beslistheid aan diens oom en leermeester Pieter Aertsz. toegekend.

Nieuw verworven is een stuk van Abraham van Cuylenborch, als gewoonlijk een grot voorstellende waarin nimfen zich in de nabijheid van antieke bouwvallen baden. Het is gelegateerd door den Heer Johan Scharp en was in 1876 op de veiling Karin Scharp te Stockholm.

Van meer belang voorzeker was de aankoop, dien het Museum zelf, dank zij den steun van den koning en van verschillende kunstvrienden, heeft kunnen doen, toen het voor 33.500 kronen een eersterangs Frans Hals bemachtigde. Het werk dat achtereenvolgens deel heeft uitgemaakt van de verzamelingen Schlegel, Anckarswärd en Gripenstedt, is van omstreeks 1630 en stelt een vioolspelend heer voor. In Museum Boymans te Rotterdam is een in 1655 door Matthys van den Berch geteekende copie, waarop de naam van den voorgestelde is aangegeven, zijnde zekere Daniel van Aken, die echter overigens onbekend is.

Ten slotte een klein paneeltje met zingende boeren, met Egbert van Heemskerck's monogram gemerkt, gekocht voor 700 kronen.

E. W. MOES.

Aanteekeningen.

IV. Weverij in Nederland.

In den oproep tot het stichten eener weverijcollectie, die in het vorig nummer werd opgenomen (blz. 243), wordt ook gewezen op het belang der Nederlandsche weverij in de zestiende en zeventiende eeuwen. Als een

bewijs met hoeveel zorg de overheden dezer industrie trachtten te bevorderen, is niet onwaardig het feit, dat in 1676 door den magistraat van Leiden pogingen werden gedaan een Doornikschen koperslager, die bijzonder knap was in het maken van »verghes" ¹⁾, noodig voor het werk der hautelisseurs, naar Leiden te lokken. Dit blijkt uit eene beraadslaging van den Doornikschen Raad, die mijn vriend Dr. Desmons voor mij afschreef en waarvan het zakelijke hier volgt:

De la requête de Nicolas Flatré, de son stil maistre épinglier, résident en cette ville, remontrant que pour sa belle art et expérience dans l'exercice de son stil il fait que tous les hautelisseurs en panne, en pluche de soye, en velour, en trippes et en moucades travaillent . . . par le moyen des verghes qu'il accomode fort subtilement et avec plus d'industrie que de force, que personnes de cette ville n'est trouvé capable de faire ny à tous autres villes voisines, ny même aux plus éloignez . . . et come la rareté de cette science a fait mander le remontrant en plusieurs villes et nommément en celle de *Leyden en Hollande*, si que se void d'une missive icy jointe, depuis requis verbalement pour y faire sa demeure, que messieurs du magistrat de cette ville estaient prests luy faire quelque advance, voulant préférer et donner choix à vosdites seigneuries, il a recours à icelles les supplians très humblement que leur plaisir soit de luy accorder libéralement quelque pension annuelle et de l'exemption de logement tant seulement, afin que plus à son aise et avec plus de zèle et promptitude il puisse travailler à l'accommodement du public . . .

(*Stadsarchief van Doornik*. — Reg. No. 222, 166, r^o).

V. Van borden en kroesen.

Ter zake, die de heeren Six en Muller in vorige afleveringen bezig hield, kunnen wellicht ook de volgende notities dienen.

Een *tinnen* tafelservies, ten gebuike bij de maaltijden der Burgemeesters op het stadhuis, werd te Amsterdam in 1564 aangeschaft. Het bestond uit 90 plateelen, 48 saucieren, 96 *teljoren*, 6 zoutvaten, 3 mosterdpotten, 6 wijnkannen, 3 wijnflesschen elk van vier mengelen, 12 bierkannen, 6 bierbekers en een lampet met zijn bekken en kostte 119 gulden 11 stuivers ²⁾.

Dat intusschen nog lang hierna, ook in den goeuden stand, *houten* borden in gebruik bleven, schijnt mij te blijken uit een handboek voor den bon ton, van 1587 ³⁾, waar niet alleen wordt gesproken van het »opleggen" der borden (in plaats van neerzetten), maar ook wordt vermaand

1) *Verges* beteekent, volgens Littré: »bagues de bois que les tisserands font passer entre les fils de la chaîne" en »aiguilles ou broches en usage dans la fabrication du velours". Alleen de laatste beteekenis kan hier uitteraard passen (want een »épinglier" maakt geen *houten* gereedschap) en dus hebben deze pogingen van Leidens bestuur waarschijnlijk beoogd het ontstaan eener *nieuwe* industrie in Leiden te bevorderen. Of zijn daar in de XVIIe eeuw stoffen met een pool geweven?

2) Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*. V, blz. 138.

3) Uitgegeven door van Vloten in 1862 onder den titel: *Levensmanieren naar een handleiding der 16e Eeuw*. Zie aldaar blz. 10, 12, 13 en 14.

dat men niet »in het ammelaken *oft teliore* met den messe steken sal”, eene waarschuwing dus, die alleen voor houten borden zin heeft.

In de middeleeuwen sneed men ook borden uit de korst van brooden: »ende behoort de knape te makene fijne tailloren van ruggghenen broode” heet het van een der tafeldienaars van Karel den Stoute in zijne door Olivier de la Marche in 1474 geboekte hofregelen ¹⁾).

Daaruit blijkt verder, dat men, behalve metalen, ook drinkgereedschap van *aardewerk* en van *hout* gebruikte: »de eerste Chanson heeft sulc recht, dat als men presenteert den Prince wijn in *silverwerck* 't present behoort den Chanson ende in *tennewerck* den sommelier, ende in 't *houtwercke* ende *aerdewercke* behoort den Bewaerre van der scryne” ²⁾). Opmerkelijk, dat een glazen drinkvat toen dus nog niet gebruikelijk was.

Een eeuw later waren glazen en kristallen bekere vrij gewoon en schijnt ook vaatwerk van porselein (men weet dat dit woord ook aardewerk aanduidde) in gebruik te zijn geweest. Roemer Visscher zegt althans van een rijkard (*Quicken*, IV, 31):

Ghy hebt gesneden kassen en ingeleyde buffetten
Die vol fijne dwalen, tafel-lakens en servetten
Veel *kristallynen bekere* en *porseleyne vaten* . . .

En over het verschillend gebruik der vaten, naar gelang van hun grondstof, brengt hij ons een aardige inlichting in zijn *Rommelsoo* (I, 59):

Het schrale water uyt een *koperen* vrotele,
Het groene wey uyt een *houten* schotele,
Het poffe bier uyt *tinnen* flappers wichtigh,
De klare wijn uyt *roemers* heel *deurlichtigh*:
Men mach 't weelinge kandeel uyt *gulden* stopen schincken;
Dan niet beter als mos uyt een *aerden* kopken drincken.

Dit was dus omstreeks 1580.

Dat men, nog in de zestiende eeuw, uit aarden *kannen* dronk, gelijk Mr. Muller veronderstelde, blijkt uit de mooie *Boerenbruiloft* van den Helschen Breugel te Weenen, waarop ook — naar Dr. Vogelsang zich herinnerde — *borden* van grijs aardewerk voorkomen.

JAN KALF.

1) Uitgegeven door Matthaeus in zijne *Analecta*. Zie aldaar (ed. van 1738) blz. 263 v.

2) *Ibidem*, blz. 273.

Oude en moderne maten.

Een ieder die zich wel eens heeft bezig gehouden met het opmeten van oude gebouwen of huisraad en kunstvoorwerpen uit vroeger eeuwen, heeft daabij de opmerking kunnen maken, dat, als hij zich daabij bedient van

ons modern metrische stelsel, de maten bijna altijd in niet eenvoudige cijfers moeten worden uitgedrukt.

Is de opmeting in teekening gebracht, dan hebben die omslachtige cijfers wel geen invloed meer, omdat wij op verkleinde schaal de verhoudingen zien afgebeeld. Toch ligt in die omstandigheid een bezwaar voor onze archeologische studie.

Door de zeer belangrijke studie, die pastoor Pascal Schmeitz als oud-conservator van de schat van Sint Servatius te Maastricht onlangs heeft gepubliceerd over de ontwikkelingsgeschiedenis dier basilica, wordt de aandacht gevestigd op 't grootte belang dat wij hebben om de oude maten, welke bij het ontwerpen en uitvoeren van werken zijn gebezigd, te kennen en ook aan te passen op de gedane opmetingen.

Al zullen de gevolgtrekkingen voor de ontwikkeling van een kunstwerk niet altijd even verrassende resultaten opleveren, als bij de toepassing van de Hebreuwsche voet op de Sint Servatiuskerk, toch is in alle omstandigheden de kennis van de oude gebruikelijke voetmaten hoogst gewenscht.

Het ligt immers voor de hand dat de ontwerper van een gebouw of van een meubel, zijn hoofdmaten allereerst in geheele getallen heeft neergezet, en aan de verschillende deelen van zijn werk die maten in eene gewenschte relatie (proportie) met elkander in verband heeft gebracht. Door het gebruik van meter en centimeter zullen wij die betrekkingen nooit op het spoor kunnen komen. Toch is het noodig, om een oud werk goed te begrijpen, dat wij als 't ware in den geest kunnen nagaan hoe het ontwerp van eene eenvoudige grondvorm in hoofdmaten aangeduid, zich ontwikkeld heeft door de onderdeelen daarna in voeten, duimen of strepen te gaan detailleeren.

Dat de oude meesters over het algemeen meer stelsel in hunne samenstellingen hebben gevolgd, dan in de laatste eeuw het geval is geweest, wordt toch dagelijks meer en meer erkend.

Onze toestand is door de invoering van het decimaalstelsel aanmerkelijk ongunstiger geworden voor alle proportiestelsels die in cijfers zijn uitgedrukt, tegenover de gunstige proportioneele verdeelingen die in het oude twaalf-talig stelsel waren opgesloten (1, 2, 3, 4, 6, 12).

Mogen deze aantekeningen een aanleiding zijn voor onze Nederlandsche archeologen en archivarissen om te trachten zoo nauwkeurig mogelijk vast te stellen de verschillende maatstelsels, die in verschillende tijden op bepaalde plaatsen in gebruik zijn geweest. Gesteund door dergelijke gegevens zullen de afbeeldingen van oude monumenten voor ons beter ontwikkeld kunnen worden en hun vormenden invloed op onzen smaak met meer resultaat nog kunnen uitoefenen.

Amsterdam, 15 October 1903.

JOSEPH TH. CUYPERS.

De Friesche Bouwkring te Leeuwarden stelt zich o. a. ten doel om belangrijke oude bouwwerken te doen fotografeeren. De leden ontvangen jaarlijks eene foto, de kunstlievende leden en begunstigers alle uitgaven, gewoonlijk twee groote en eene kleine foto per jaar.

De vereeniging verzond kortgeleden eene circulaire om tot toetreding op te wekken.

Door Mr. P. de Keth, oud-assistent-resident in Ned.-Oost-Indië, is de verzameling oud- en nieuw-Nederlandsche, zoomede Oost- en West-Indische munten, indertijd door de gemeente Delft in bruikleen aanvaard, thans in vollen eigendom ten behoeve van het gemeente-museum aangeboden. Door Burg. en Weth. is den raad voorgesteld deze belangrijke aanbieding te aanvaarden.

D. C. Oct. 1903.